

Қ. ЖӘРИМБЕТОВ П. НУРЖАНОВ
Қ. ТУРДЫБАЕВ

ҒӘРЕЗСИЗЛИК ДӘҰИРИ ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫ

Книга должна быть
возвращена не позже
не указанного здесь срока

Количество предыдущих
выдан _____

--	--

ЎЗБЕКСТАН RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILIM BERIW MINISTRILIGI
BERDAQ ATÍNDAGÍ QARAQALPAQ
MÁMLEKETLIK UNIVERSITETI

Q. JÁRIMBETOV, P. NURJANOV,
Q. TURDÍBAEV

ǴÁREZSIZLIK DÁWIRI QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍ

Oqıw qollanba

UO'K 821.512.121.09)
KBK 83.3g(50'zb-6Qor)
N 87

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti oqıw metodikalıq keńesiniń 2019-jıl _____ tastıyıqlaǵan.

Pikir bildiriwshiler:

Orazımbetov Q. – filologiya ilimleriniń doktori,
Berdaq atındaǵı QMU professorı.
Bekbergenova M. – filologiya ilimleriniń kandidati,
Ajiniyaz atındaǵı NMPI docenti.

Nurjanov, P.

N 87 Ğárezsizlik dáwiri qaraqalpaq ádebiyatı. [Matn]: oqıw qollanba
Q. Nurjanov P, Turdibaev Q. – Tashkent «Sholpan» baspası, 2019
120 b.
ISBN 978-9943-5387-4-0

Bul oqıw qollanbasında ğárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıw baǵdarları, ideyalıq-tematikalıq hám kórkemlik ózgeshelikler tuwralı sóz boladı. Ol «Kirisiw», «Juwmaq» hám paydalanılǵan ádebiyatlardan tısqari, usı dáwir ádebiyatında belgili orınǵa iye ádebiy tulǵalardıń dóretiliwshiliginde salmaqılı orınǵa iye shıǵarmaları ádebiy-sınlıq talqıǵa tartıladı. Qollanba magistratura baǵdarındaǵı «Ğárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq ádebiyatı» pánin oqıtıwda qollanıwǵa boladı.

Qollanbadan ulıwma bilim beriw mektepleri, akademiyalıq liceyler, joqarı oqıw orınları talabaları, magistrant hám doktorantlar, ulıwma, ğárezsizlik dáwiri qaraqalpaq ádebiyatı menen qızıǵıwshılarda paydalanıwına boladı.

UOK 574(075.8)
KBK 83.3g(50'zb-6Qor)

ISBN 978-9943-5387-4-0

© Járımbetov Q. wa boshq., 2019
© «Chulpon» nashriyoti, 2019

KIRISIW

Ózbekstan Respublikası ğárezsizlik jılları basqa tarawlar qatarında bilimlendiriw salasında da jańa zaman talaplarına say úlken isler baslap jiberildi. Jańa huqıqiy demokratiyalıq mámleketti qurıw ushın óz kásibiniń mamani, hár tárepleme rawajlangan, salamat turmıshılıq tárizine iye jaslardı tárbiyalaw zárúr. Usı maqsetti iske asırıwda bilimlendiriw salasındaǵı jumislardı zaman talabına say qurıwdıń, ádese, joqarı oqıw orınlarındaǵı tálim-tárbiyanıń sapasını arttırıwdıń áhmiyeti haqqında Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh. M. Mirziyoyev qayta-qayta uqtırǵan edi. Prezidentimizdiń jaqında ǵana joqarı oqıw orınların rawajlandırıw koncepciyası haqqındaǵı qararı da buǵan úlken huqıqiy tiykar bolatuǵınlıǵı anıq.

Demek, bul baǵdarda isleniwi tiyis jumislardıń qatarına talaba jaslardıń bilimin jetilistiriwge, olardıń hár tárepleme jetik, kámil insan bolıp jetisiwine xızmet qılatuǵın, jańa zaman talabına say sabaqlıqlar, oqıw qollanbalar dúziw eń áhmiyetli másele bolıp tabıladı. Usı másele sheshiw baǵdarında ámelge asırılatuǵın jumislardıń biri magistratura baǵdarlarında tálim alıp atırǵan talabalardı «Ğárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq ádebiyatı» páni boyınsha sabaqlıq hám oqıw qollanbaların dúziw bolıp tabıladı. Usı talaplardan kelip shıǵıp biz «Ğárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq ádebiyatı» atamasındaǵı oqıw qollanbasın tayarladıq. Qollanbanı dúziwde ózbek ádebiyatınıń usı dáwiri boyınsha sabaqlıqlar hám qollanbalar dúzgen, izertlew jumisların júrgizgen U. Normatov, N. Karimov, A. Rasulov, H. Nazarov, B. Tuxliev, Q. Ywldashev, N. Raximjanov, H. Karimov h.t.b. izertlewshilerdiń hám pedagog-ilimpazlardıń miynetlerindeki ilimiy – teoriyalıq hám metodikalıq tájiriybelerin paydalanıwǵa

tiristiq. Ásirese bizge U. Normatovtiń «Umidbaxsh tamoyllar» (2000), N. Raximjanovtiń «Mustaqillik davri o'zbek sheriyan» (Toshkent, «Fan», 2007), «Istiqlol va bugungi adabiyot» (2012) Q. Ywldashevtiń «Yoniq so'z» (Toshkent, 2006) kitaplarında H. Karimovtiń «Istiqlol davri nasri (2007), «Istiqlol davri adabiyoti» (2010) sabaqlıgında, sonday-aq, «Mustaqillik davri adabiyoti» (Toshkent, 2006) atlı maqalalar jıynağında ilimiy-teoriyalıq juwmaqlar kóp járdemin tiygizdi.

Belgili qaraqalpaq ilimpazları, professorlar S. Axmetov, Q. Sultnov, Á. Paxratdinov, K. Mámbetov, Q. Járimbetov, Q. Orazimbetov, K. Allambergenov h.t.basqalardıń monografiyaları, broshyuraları oqıw qollanbaları hám sabaqlıqları, olarda ilimiy-teoriyalıq juwmaqlar, metodikalıq kórsetpeler de bul oqıw qollanbanı jazıwımızǵa belgili dárejede járdem boldı.

Bul qollanba jazılmastan aldın jariq kórgen K.Mámbetovtiń «Ádebiyat teoriiyası» (1995), Á. Paxratdinov, K. Allambergenov, M. Bekbergenovalardıń «XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı» (2011) Q. Járimbetovtiń «XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı» (2004), «Ádebiyattanıwdan sabaqları» (2011), Q. Orazimbetovtiń «Tańlamalı shıǵarmalar toplamı»nıń I hám II tomları, P. Nurjanovtiń «Gárezsizlik dáwiri qaraqalpaq prozası» (2003), «Qaraqalpaq romanı poetikası» (2008), «Házirgi qaraqalpaq romanı» (2009), Q. Turdıbaevtiń «Gárezsizlik dáwiri qaraqalpaq poeziyası» (2011) oqıw qollanbaları biziń bul jumımızǵa tayarlıq wazıypasın ótedi.

Qollanba «Kirisiw» hám «Juwmaq»tan tisqari, «Gárezsizlik dáwiri qaraqalpaq poeziyasınıń rawajlanıw ózgeshelikleri», «Gárezsizlik dáwiri qaraqalpaq dramaturgiyası» dep atalǵan bólimnen hám ádebiy portretlerden turadı.

Oqıw qollanbasınıń hár bóliminiń izine tiyisli ádebiyatlardıń dizimi berildi. Sonday-aq olar talabalardıń bilim kónlikpelerin bek-kemlewge járdem beretuǵın zárúrli sorawlar hám materiallar menen

ımiylinlendi. Bul nárse talabalardıń bilim shegarasın keńeytiwge qizmet etedi dep oylaymız.

İsonı aytıp ótiwimiz kerek, oqıw qollanbasında gárezsizlik dáwiri qaraqalpaq ádebiyatında belgili ornı bar. Ádebiy tulǵalardıń dóretiwinshiliginin barlıq qırların qamtıp alıw múmkinshiligi bolmaǵanlıqtan, olardıń usı dáwirde áhmiyetke iye bolǵan shıǵarmaları ilimiy analıǵıǵa tartıwǵa umtıldı.

Qollanbanı oqıp, óz pikirlerin aytatuǵın qánigelerge, kásiplerlerge aldın ala óz minnetdarshılıǵımızdı bildiremiz.

ĞÁREZSIZLIK DÁWIRI QARAQALPAQ POEZIYASINIŇ RAWAJLANIW BAĞDARLARI

Ózbekstan Respublikası óz ġárezsizligin jeńip alǵanı sebepli bul jerde jasawshı xalıqlardıń turmıs tárizinde jańa dáwir baslandı. Dáslepki waqıtta ekonomikalıq salada júz bergen qıyınshılıqlar, sonıń menen birge xalqımız erisken úlken tariyxıy, mádeniy jetiskenlikler ġárezsizlik dáwiri poeziyasında belgili dárejede sáwlelendi. Shayırlarımız dáwir nápesin sezgirlik penen ańlap, júz berip atırǵan ózgerislerdi kórkem sáwlelendirip bardı.

Usı kózqarastan I. Yusupov, K. Raxmanov, K. Karimov, H. Ayımbetov, J. Izbasqanov, X. Dáwletnazarov, Á. Ótepbergenov, B. Genjemuratov, N. Tóreshova, S. Ibragimov, O. Sátbaev, M. Jumanazarova, P. Mirzabaeva h.t.b. shayırlardıń dóretiwshiligi dıqqatqa ılayıq. Bul haqqında mektep, hám liceyge arnalǵan ádebiyat sabaqlıqlarında, oqıw qollanbalarında ilimiy miynetlerde, hár qıylı ilimiy janrdagı maqalalarda, izertlewlerde sóz bolmaqta.

Ataqlı shayırimız I. Yusupovtıń qosıqlarınıń birinde:

*Jańa zaman ne kútedi shayırdan,
Bum birew erte biler, birew kesh.
Ne jazsań jaza berin... Biraq ta
Xalıq dártinen qaltırasın qálemiń,*

– dep durıs jazǵanıday, milliy ġárezsizlik jılları sóz sheberlerimiz turmısımızdaǵı bar haqıyqatlıqtı aytıwǵa, el-xalıq dártin jırlawǵa umtıldı.

Ğárezsizliktiń dáslepki jılları ayırım qıyınshılıqlardı bastan keşirgenimiz benen de, bul dáwir milliy ózligimizdi, milliy qádiriyatlar menen úrp-ádetlerimizdi qayta tiklewge, ekonomikamızdı jańa bağdarda rawajlandırıwǵa úlken jol ashtı. Ol xalqımızdıń ruwhıy turmısın, tariyxımızdı izertlewge jańasha bağdar berdi, baspa sóz erkinligi jolǵa qoyıla basladı. Bulardıń barlıǵı jámiyetimizdiń, xalqımızdıń ruwhıy– mádeniy hám siyasiy turmısında unamlı ózgerislerge tiykar boldı. Xalqımız ġárezsizliktiń jigirma jılı ishinde qarama-qarsılıqlı, mashaqatlı joldı basıp ótti, huquqıy demokratiyalıq mámleket qurıp, milliy ideologiya dúziw jolında batıl qádemler taslamaqta.

Mine, usılar sebepli de shayırlarımızdıń shıǵarmalarında eń aldı menen dáwir nápesi, jańa zamannıń hám mashaqatlı, hám quwanışlı demleri ayqın kózge taslanbaqta. Usı kózqarastan, ataqlı shayır I. Yusupovtıń «Mustaqıllıq maydanınan ótkende», «Jariqlıq Nawrızdıń bayramı keldi» qosıqları dıqqatqa ılayıq. Keyingi qosıqta shayır:

*Jaqsı úmitler juwıp kewil ġubarın,
Dúzelgey dep arasattıń zamánı.
Ruwxı shad bolıp ata– babanıń,
Awnap túsip jatqan xabarı keldi,*

– dep jazǵan edi. Lirik qaharmannıń quwanışlı halatı X. Dáwletnazarovtıń «Nawrız seyili», T. Sársenbaevtıń «Kerek qusaydı» degen qosıqlarında da alǵa súrilip, olardıń lirikalıq qaharmanları da ġárezsizliktiń sharapatı menen belgilenip atırǵan Nawrız bayramınıń quwanışların kópshilik penen bóliskisi keledi. Al, I. Yusupov «Mustaqıllıq maydanınan ótkende» qosıǵında mınaday qatarlar arqalı xalqımızdıń sol bir mashaqatlı tariyxıy jılların kóz aldına keltirip, búgingi máwritlerdiń qádirine jetiwge iytermeleydi:

*Akmal, Allayarlar atılıp ketkende,
Jawlar Qádiriydi qatl etkende.
Sharaf atlı insan uyqısın buzıp,*

*Qábirinen shıǵarılıp alıp ketkende,
Bári kóz ónimnen ótkendeı boldı,
Mustaqıllık maydanınan ótkende.*

*Aq altınnan tawday qırman pitkende,
Onı jat kárwanlar alıp ketkende.
Sen oyshań súyenip awır ketpenge,
Únsız turısların eleslep ketti,
Mustaqıllık maydanınan ótkende.*

Bunday shinlıǵı basım qosıq qatarlarınan dóretiliwi zańlı ed. Óytkeni, ótkendi kóz aldımızǵa keltirmey búginginiń qádirine jeti túsiniw múmkin emes. Usınday tariyxıy sheginisler jasap súwretler arqalı ǵárezsizlik ruwhın sáwlelendiriw hám jańa dáwirin qádirin jetiwdi úgitlew ideyaları H. Ayımbetovtıń «Watan», «Qumzarlıq», X. Dáwletnazarovtıń «Qaraqalpaqstan», «Kimligińdi yad et!» «Amangeldi batır», «Tumaris», «Maylı sheńgel», «Ǵayrı jurtag qaraqalpaqlarǵa», «Dúnya júzi qaraqalpaqlarına», T. Sársenbaevtıń «Kerek qusaydı», O. Sátbaevtıń «Ernazar baba», B. Genjemuratovtıń «Ernazar Alakóz benen ruwhıy sáwbet», M. Jumanazarovnıń «Men Ernazardı kórdim túsimde», Á. Ájiniyazovtıń «Qazaqdárya», «Bu jurttıń batırları qayda?», «Qılısh haqqında sóz» hám taǵı basqa shıǵarmalarında ayqın sáwlelengen. Olardıń barlıǵında da babalar ruwhın ázizlewge, olardıń mártligine sadıq bolıwǵa, jańa zaman talaplarına say háreket islewge, awızbirshilikke shaqırw eń baslı orındı iyeleydi. Olardıń barlıǵı da xalıq tariyxına tiyisli haqıyqat waqıyalardı hadallıq penen súwretlewdi, olardan orınlı, durıs juwmaqlar shıǵarıwdı, satqınlıqtı qaralawdı, milliyligimizdi kóklerge kóteriwdi, patriotizm ideyaların ulıǵlawdı názerde tutadı. Eń baslısı, olarda ǵárezsizlikke tán bolǵan úlken maqtanış, kóterińki ruwh, tákirarlanbas pafos bar. Usı kózqarastan respublikalıq Ernazar Alakóz qayırxomlıq fondınıń baslaması menen shıǵarılǵan «Elim el bolsın, dep edim» kitabındaǵı

qosıqlar dıqqatqa ılayıq. Kitapsha shayır hám ilimpaz B. Genjemuratovtıń «Mártlikti saǵınw» dep atalǵan alǵı sózi menen baslanadı. Mäselen, O. Sátbaevtıń «Ernazar baba» qosıǵınıń mınaday qatarların alıp qarayıq:

*Aǵıtılsa búkir qobız tiyegi,
Kemseńleser qárekeńniń iyegi.
Qayda eken massagettiń súyegi,
Basındı kóter bir, Ernazar baba!*

*...Bul juwha dúnyanın kópdur ermegi,
Bizdur jubanıştı, bizdur ermegi.
Bul pániy hesh kimgе payan bermedi,
Basındı kóter bir, Ernazar baba!*

Albette, bul jerde ǵárezsizlik ruwhındaǵı milliy maqtanış sezimleri menen qosa ómir dúnya ǵalma-ǵalshılıǵınıń ishki dramatizmi ayqın sáwlelense, al M. Jumanazarovnıń «Ernazar Alakózdiń paryadı» qosıǵındaǵı qatarlarda joqarıdaǵı pikirler jáne de tereńlestirilip, konkretlestirilip súwretlengen:

*Ey, xalqım-ay, xalqım-ay!
Satqınıń ele jazasız.
Sol ushın dártnı dawasız,
Tuw sırtınnan atqanlar,
Allayardı satqanlar,
Búgin de seni satıp júr.
Íǵbalǵa tas atıp júr...*

Ernazar Alakózdiń monologi túrinde berilgen bul sózlerde úlken tariyxıy haqıyqatlıq jámlengen. Ernazar biy obrazı shayırlarımız tárepinen tosınnan biykarǵa bunday kóterińki ruwhıta súwretlenip otırǵan joq. Óytkeni, házir Ernazar Alakózdey, Allayar Dosnazarovtay márt babalardıń ruwhın kótermelew xalqımız ushın hawa me-

nen suwday zárúr. Sol sebepli de qolğa jaña qálem uslağan jas shayırlar da, tájiriybeli sóz sheberlerimiz de óz dóretpelerinde eń dáslep Ernazar Alakóz temasına qol urıp, sol arqalı azatlıq ideyalarının iske asqanlıǵına maqtanış sezimlerin bayan etedi, bul jeńistiń tórkini tereńde jatırǵanın ańlawǵa shaqıradı.

Sonı aytıwımız kerek, ǵárezsizlik dáwirine kelip shayırlarımız turmıs shınlıǵın sáwlelendiriwde ashıq pikir aytıwǵa, erkin pikirlewge umtıldı desek arızıdı. Máselen, Sh.Seyitov: «Qaraqalpaq xalqın qırmayjaq bolsań, Qaytarıp ber meniń Ámiwdáryamdı», – dep bozlasa, X. Dáwletnazarov: «At mingen jigitler jayawǵa hóktem, Teńlerimiz dep júrgen teńler qayaqta?», «Barlar keme jallap órler saǵaǵa, jurı qala berer shırlap jaǵada, Yaratqan, insap ber biyge, aǵaǵa, El degen jaqıbay jarlım bar meniń», «Qaraǵaydıń basın shortanlar shaldı, Haq sóz tek ertekte, kitapta qaldı, Ómir ózi usılayma edi, aǵajan?!», «Qariya zamannan júregi suwlar, meniń júregimdey janbaqta zaman» hám taǵı basqa da tásirli qatarları menen kópshiliktiń dıqqatına miyasar boldı. Usıǵan uqsasǵan ideyalar S. Ibragimov, B. Genjemuratov, M. Jumanazarova h.t.basqalardıń shıǵarmalarınan kóplep tabıwǵa boladı.

Juwmaqlastırıp aytqanda, milliy ǵárezsizlik jıllarındaǵı qaraqalpaq lirikalıq óz dáwiriniń ideyalıq-estetikalıq wazıypaların hár tárepleme tolıq atqarıwǵa umılmaqta. Dıqqatqa ılayıq bolǵan tema, ideya, motiv, obrazlardı shayırlarımız jańasha kórkem-poetikalıq sheberlik penen beriwge bar kúshlerin jumsap atır. Ásirese bazar ekonomikalıq dáwiriniń ishki qarama-qarsılıqların óz ruwına tereń sińirgen, sociallıq-mánisi tereń qosıqlar kóplep dórelmekte. Eger biz bularǵa házirgi liro-epikalıq poeziyanıń erisken tabısların qossaq, búgingi qaraqalpaq poeziyasınıń ósiw jolı, rawajlanıw dárejesi kóz aldımızǵa ayqın keledi.

Ǵárezsizlik dáwiri qaraqalpaq lirikalısında jańa jámiyetlik ózgerislerdiń, milliy ideologiyaniń talaplarına baylanıslı kóplegen ideyalıq – tematikalıq, kórkemlik hám janrlıq-stillik izlenisler óz jemisin

terse basladı. Olar tuwralı pikir júrite otırıp tómendegi juwmaqlarǵa keliwge boladı:

1. Lirikada ashıq sózlilik, publicistikalıq ruw kúsheydi. Usıǵan baylanısh lirikalıq qaharmannıń belsendiligi, burınıdan da arttı. Ol el xalıq dardı, qorshaǵan ortalıq, ólmes ulıwmainsanıylıq hám gumanistik ideyalar jóninde turaqlı turde bas qatıratuǵın subektke aylandı.

2. Shayırlarımız lirikalıq qaharman obrazın jasawda klassıq, partiyalıq principlerden, vulgar sociologiyalıq qádelerden waz keship, adam, tábiyat, jámiyet qubılısların súwretlewde ulıwmainsanıylıq parıyletlerdi basshılıqqa ala basladı.

3. Ǵárezsizlik dáwiri lirikasında qaharmanlıq, mártlik temaların, ideyaların, obrazların sáwlelendiriw ele de salmaqlı orındı iyelemekke. Bunda burın qálem terbetip júrgen shayırlar menen birge, keyingi turwın wákilleri bolǵan J. Izbasqanov, K. Karimov, X. Dáwletnazarov, S. Ibragimov, B. Genjemuratov, M. Jumanazarova, P. Mirzabaeova h.t.b. shıǵarmaların salmaǵı artpaqta. Hátte bul dáwirde Ernazar Alakózdiń ibratlı islerin, mártligin ulıǵlawshı shıǵarmaların arnawlı toplanı «Elim el bolsın, dep edim» degen atamada basılıp shıqtı. Bul nárseni kóp ásirlik xalıqlıq sana sezimlerdiń rawajlanıwman, xalıqtıń azatlıǵın tanıy baslawınan dep biliw kerek.

4. Lirikada didaktikalıq ideyalardı úgit-násiyatlawshı shıǵarmalar da dóretiliwin dawam etpekte. Bul baǵdarda I. Yusupov, M. Qarabaeov, T. Qabulov, Á. Ótepbergenov, T. Jiyemuratov, N. Tóreshova h.t.b. shıǵarmaları jariq kórdi.

5. Ǵárezsizliktiń sharapatı menen xalıqtıń ruwlıy dúnyasında tereń iz qaldırǵan diniy ulamalar, shayıqlar, iyshanlardıń ibratlı isleri, olardıń iymán-insapqa, sabır-qanaatqa, ulıwma jaqsılıqqa shıǵarıwshı háreketleri jóninde jazıw baslap jiberildi. Buǵan I. Yusupovtıń «Watan topıraǵı», Á. Ótepbergenovtıń «Allandı umıtpa», N. Tóreshovanıń «Yalganshı» h.t.b. shıǵarmaları misal bola aladı. Diniy aqıyda, diniy qádiriyatlarǵa mırajat etiw kóplegen lirikalıq dóretpelerde de ushıraspaqta.

6. Poeziyada muhabbatti, o'gan sadıqlıqtı, p'ak h'ujdandı ulıǵlawshı qosıqlar kópshilıktı quraydı. Bunda J. Izbasqanov, X. Dáwletnazarov, B. Genjemuratov, O. S'atbaev, M. Jumanazarova, P. Mirzabaeva h.t.b. shayırlardıń s'atlı jazılǵan shıǵarmaların atap ótsek boladı.

* * *

Ǵárezsizlik jıllarına kelip milliy poeziyamızda poema janrı da elewli túrde rawajlandı. Burınnan q'alem terbetip kiyatırǵan I. Yusupov, M. Seytniyazov, Sh. Seyitov, T. Seytjanov, T. Sarsenbaev, K. Raxmanov, T. Mátmuratov, J. Izbasqanov, A. Shamuratova, H. Ayımbetov, K. Karimov h.t.b. asqalardıń qatarına X. Dáwletnazarov, M. Berdiev, B. Seytaev, N. Tóreshova, Sh. Ayapov, Á. Ótepbergenov, O. S'atbaev B. Genjemuratov, J. Óteniyazov, G. Dáwletova h.t.b. kelip qosıldı. Olar lirikalıq, liro-epikalıq, liro-dramalıq, nasrıy poemalar h.t.b. dórete basladı. Bul dáwirde I. Yusupovtıń «Búlbil uyası», «Máńgi bulaq», «Watan topıraǵı», J. Izbasqanovtıń «Qamal», «Oqıwshıma xat», X. Dáwletnazarovtıń «Iyesiz jurıt», «Búlbil pıǵanı», «Qaraqalpaq bayazı», «Anama xat», «Ziywariy shejire», O. S'atbaevtıń «Gúldirsın», «Ómir toǵanısları», N. Tóreshovanıń «Analıq haqqında qıssa», «Tutqın», «Qızım – aw», «Yalǵanshı», B. Genjemuratovtıń «Suw peri», «Móde xan sózi yamasa Qıtay jipegindegi bitik», J. Óteniyazovtıń «Aydostıń monologı» h.t.b. poemaları dóretildi. Atı atalǵan shayırlarımız dóretiwshiliginde, ulıwma poeziyamızda turmıs shınlıǵın kórkem haqıyqatlıqqa aylandırıwda realistlik súwretlew usılları menen birge, simvoliko – metaforalıq, allegorıyalıq hám erteklik syujetler menen obrazlardan sheber paydalanıw, usı arqalı búgingi dáwirdeń áhmiyetli máselelerin kóterip shıǵıw dástúrge aylana basladı.

Bul qásiyet jaqın kúnlerde jariq kórgen H. Ayımbetovtıń «Búlbil», O. S'atbaevtıń «Mámelek», J. Óteniyazovtıń «Aydostıń monologı» h.t.b. shıǵarmalarında da kórinedi. Ádebiyatımızdıń sońǵı dáwirindegi bul kórkem qubılıs haqqında ayırım ádebiyatshı alımlarımız ǵana

öz pikirlerin bildirgeni bolmasa, bul másele óziniń izertleniwın kútip turmaqta.

Ǵárezsizlik dáwiri poemalarımız tuwralı tómendegi juwmaqlarǵa keliwge boladı.

1. Ǵárezsizlik qarsańında hám usı dáwirde dóretilgen I. Yusupovtıń «Máńgi bulaq», «Búlbil uyası», «Mámelek oy», «Poseydonnıń ǵázebi», «Watan topıraǵı» h.t.b. dóretpeleri óziniń kórkem qurılısında realistlik hám erteklik, mifologiyalıq syujetlerdiń, motivlerdiń, obrazlardıń elementlerin jámlegenligi, dáwirimizdiń aktual máselelerin kótere alıwı, oqıwshılarımızda joqarı estetikalıq talǵamdı qalıptestiriwge xızmet etiwı menen bahalı.

Bul dóretpeler shayırdıń dúnya ádebiyatınıń aǵla dástúrlerin milliy epikalıq tájiriybeler menen sheber ushlastırıp atırǵanlıǵınan dárek beredi. Bul jóninde baspa sózde pikirler bildirildi.

2. Ǵárezsizlik dáwirindegi liro-epikalıq poemalardaǵı qaharmanlar obrazın ashıp beriwdegi tómendegi ózgeshelikler: geyde shaǵın syujet qurıw, epikalıq, waqıyalardı lirizm menen suwǵarıp isletiw, ápsanalıq, folklorlıq syujetlerden sheber paydalanıw olardıń ózine tánliginen dárek beredi.

3. Bul dáwirdegi poemashılıǵımızda qaharmanlıq tema elewli orın ıyelemekte. Bunda lirikalıq, epikalıq hám dramalıq súwretlew usılların qollanıwdaǵı sheberlik kózge taslanbaqta («Qamal», «Gúldirsın», «Móde xan sózi yamasa Qıtay jipegindegi bitik».

4. Milliy poemashılıǵımızda mifologiyalıq hám realistlik súwretlew usıllarınıń házirgi aktual máselelerdi sáwlelendiriwge sheber isletiliwi olardıń avtorlarınń jetiskenligi bolıp tabıladı. («Máńgi bulaq», «Poseydonnıń ǵázebi», «Mámelek oy», «Jan awırıwı», «Mámelek» h.t.b.)

5. Házirgi poemashılıǵımızda rámsiy obrazlarǵa itibar kúsheytmekte («Búlbil uyası» (I. Yusupov), «Búlbil» (H. Ayımbetov), «Mámelek» (O. S'atbaev)).

Gárezsizlik dáwirindegi dástan janrının rawajlanıwınıń da ózgeshelikleri bar. Bunda T. Sársenbaev, Á. Ótepbergenov, A. Reymov, N. Tóreshova, M. Jumanazarova, G. Dáwletova, G. Nurlepesovaların belgili ornı bar. Bul jerde burınnan úlken kórkem tájriybege iye T. Sársenbaevtıń «Qız» dástanı kópshilikte qızıǵıwshılıq oyattı. Al, A. Reymovtıń «Qumar ana», G. Nurlepesovanıń «Qumar ana», M. Jumanazarovanıń «Súyinbiye», G. Dáwletovanıń «Alp ana» dástanları da avtorların epikalıq poeziyadaǵı birinshi tájriybeleri bolıwına qaramastan, olardıń bul baǵdarda tınbay izlenip atırǵanlıǵınan dárek beredi. Á. Ótepbergenov hám N. Tóreshovalardıń dástanlıq dóretpeleriniń individuallıq ózgeshelikleri hám tipologiyalıq uqsashılıqları kózge taslanatuǵınlıǵın ayrıqsha atap ótiwimiz kerek. Máselen, Á. Ótepbergenovtıń «Allandı umıtpa!» dástanı on qatarlı qosıq qatarları menen jazılǵan qısqa – qısqa 608 bólimnen ibarat. Dástandı usı formada jazıwın shayırdıń milliy liro-epikalıq poeziyamızdaǵı jańalıǵı-mazmun hám forma salasındaǵı izleniwshiligi tiykar bolǵan. Bunıń ústine onıń Shıǵıs poeziyası dástúrлерinen nár alǵanlıǵı da kórinip tur.

«Allandı umıtpa!»da belgili bir júyege túsirilgen syujetlik baǵdar joq. Onda kóbirek ómirbayanlıq sıpatlar, lirikalıq qaharman obrazı menen ulıwmalastırılǵan shayır obrazınıń hár qıylı sıpatları bir-biri menen óz – ara tásir etisip, avtor obrazın jırıqqa shıǵarıwǵa xızmet etedi. Usı sıpatlardı professor Q. Maqsetov álle qashan – aq durıs belgilep bergen edi: «Shayır óziniń tuwılıwınan baslap házirgi künge shekemgi ómirge názer taslaydı, onıń aǵı menen qarasın, jaqsısı menen jamanın ayırıwǵa qızıǵadı. Eń bahalı, olardıń hár bir kórinisine erkin, ashıq, hesh kimnen tartınbastan óz bahasın beredi». Ádebiyatshı alım K. Qurambaev ta usı dástan tuwralı óziniń unamlı kózqarasların ortaǵa taslaǵan. Bizde qánigelerdiń bul dástan

haqqında aytqan unamlı pikirlerine tolıq qosılamız. Usılardı qosımsha aytatuǵın nárese sonnan ibarat, dástanda shayır tek ǵana kórgenbilgenlerine baha beriw menen ǵana sheklenbesten, tariyxıy, sonday-aq, diniy ráwiyatlar menen mifologiyalıq hám fantastikalıq álemdegi waqıyalardı da házirgi zamandaǵı isháreket hám qubılıslar menen salıstıra otırıp, júdá qospalı, ózgeshelikke bay bolǵan syujetlik-kompoziciyalıq baǵdar dúze alǵan.

Álbette, diniy-mifologiyalıq, fantastikalıq túrdegi geypara túsiniqler menen syujetler milliy adebiyatımızda usıǵan shekemgi bir qatar shıǵarmalarda da azı-kem paydalanılǵan edi. Biraq, olar bul shıǵarmada keń hám tereń túrde, ayqın qubılıslar sıpatında rawıwlandırılǵan. Bul nárese N. Tóreshovanıń «Yalǵanshı» dramalıq-dástanında tús, eles, ayan beriw túrinde paydalanılǵan. Á. Ótepbergenovtıń dástanında bul nárese bir qansha keńeytirilgen syujetlik baǵdarlar, syujetlik bóleksheler retinde paydalanılıp, negizgi súyekli ózekke tıǵız biriktirilip jiberiledi. Bulardıń barlıǵı da, bizińshe, milliy gárezsizlik dáwirindegi kórkem oylawımız benen social – jámiyetlik, filosofiyalıq pikirlew dúnyamızdaǵı jańasha izlenisler nátiyjesinde kelip shıqtı – dep esaplawımızǵa tiykar boladı.

Á. Ótepbergenovtıń hám N. Tóreshovanıń bul dástanlıq shıǵarmaları haqqında taǵı da bir belgilep ótetuǵın nárese sonnan ibarat, xalqımız arasında «mınaw bir nárseniń dástanı», «dástan qılıp aytıp beriw», «sol waqıyalardıń dástanın ayıt», – degen sózler tarqalǵan. Bul sóz tirkeslerinde aytılıp atırǵan belgili bir qubılıstıń hám waqıyanıń yamasa janlı yaki jansız nárseniń geyde ulǵaytılıp, geyde keńeytilip te táriplenip bayanlanıwı názerde tutıladı. Tap sol sıyaqlı joqarıda atalǵan shayırlarımızdıń shıǵarmalarında belgili bir temalar menen tematikalar usınday «dástanlıq» sıpat penen geyde bórttirilip te, bazıda tımsal formasına endirilip te, geyde diniy-islamiy, filosofiyalıq túsiniqlerdegi aldın boljawshılıq, prognozlıq sıpat penen de, ayırım bólekshelerde tuwrıdan-tuwrı, ashıqtan-ashıq túrinde de táriplenip bayanlanadı, yaǵnıy, «dástan» etiledi. Sonday-aq, bu-

lardıń ishinde N. Tóreshovanıń shıǵarmasına salıstırǵanda Á. Ótepbergenovtıń dóretpesi óziniń kóp problemalıǵı, insan ómiriniń bir neshe jılları menen dáwirlerin óz ishine qamtıwı kózqarasınan alǵanda da epikalıq, yaǵnıy «dástanlıq» sıpat alǵan. Ol eń aldǵı menen hár qıylı syujetlik baǵdarlarda Watan súyiwshilik ideyasın alǵa súre otırıp, tereń gumanizmdi, mehriybanlıqtı, joqarı adamgershilikti hár qanday jawızlıqtan, nápsi qanaat penen insaptı kózi toymashlıqtan, nápisqawlıqtan joqarı qoyıp súwretlewge dıqqat awdarǵan. Usınday máselelerde shayıǵa, ásirese, islam dini filosofiyasındaǵı nápsi-qanaat, adamgershilik, watǵa sadıqlıq ideyaları menen suwǵarılǵan ańız-ráwıyatlar, mifologiyalıq túsinipler menen syujetlik waqıyalar, ańız-áńgimeler ayrıqsha járdemge kelgen hám olardıń barlıǵı folklorlıq dástúrlerdegi «dástanlıq» stil menengeyde ulǵaytılıp, bazıda ómirge jaqın, ápiwayı turmıs haqıyqatlıǵınday etip berilgen. Másele, dástannıń dáslepki bólimlerinde orın alǵan Nájmetdin Qubra, 360 áwliye, qırq molla tóbeshikleri haqqındaǵı waqıyalar menen olardı bayanlawdıń stili naǵız folklorlıq «dástanlıq» bayanlaw usılı menen sol milliy-kórkem dástúrlerimizdegi syujetlik-kompoziciyalıq formalarınıń motivin tolıq kóz aldımızǵa keltiredi. Dástannıń ortalarında túrkmen xalqınıń ullı shayırı Maqtımqulı hám onıń tárepdarları, xalıq aldınǵılarınıń mártligi tuwralı berilgen patriotizmge tolı syujetlik bólekshe menen olardıń bayanlanıw stili hám onıń shıǵarmada basqa bir ádebiy qaharmannıń awızsha gúrrińi túrinde súwretleniw de tutas usı shıǵarmannıń «dástanlıq» sıpatınan dárek berip tur. Á. Ótepbergenovtıń «Allandı umıtpa!» dástanında shayırdıń óziniń ulıwmalastırılǵan obrazi individual obraz dárejesine kóterilgen. Avtor bul obrazdı jaratıw maqsetinde onıń tuwılıw jaǵdayı-ákesiniń adadan perzent sorap Góne Úrgenish qalasına barıp zıyarat etiw, ondaǵı pir hám payǵambarlardan, Nájmetdin Qubra ruwınan mádet alıwı, usınıń arqasında shayırdıń dúnyaǵa keliwi h.t.b. haqqındaǵı waqıyalar diniy-islamiy álemdedi filosofiyalıq principlerge súyeytip súwretlengen. Usıladı bayanlap beriw de shayırdan, bizińshe,

«dástanlıq» stildi talap etken bolsa kerek. Sonday-aq, dóretpesi qurındaǵı «beyish», «dozaq» túsinipleriniń súwretleniw de dástan janrınıń bayanlaw poetikasına say túrde berilgen. Usıǵan qaramastan, dástandaǵı ideyalıq-estetikalıq sıpatlar hám baǵdarlar, turmıs kartinaları menen waqıyalar, hátteki, kishkene detallar da ómir shınlıǵınıń obektiv sáwlesi bolıp esaplanadı.

Dóretpededi lirik qaharman obrazi shayırdıń házirgi ómir kartinaları menen tariyxıy shınlıqqa, diniy-ráwıyatlıq mifologiyalıq-fantastikalıq túsiniplerge janlı qatnasları arqalı tereńnen alıp súwretlengen. Demek, dástannıń bayanlaw poetikasına lirizm hám psixologizmniń ótkirliǵı tán. Bunıń ústine shıǵarma poetikasında takirarianbas súwretlew usılları menen kórkemlew qurallarınıń sheber túrde isletiliwi de bul dóretpeniń oqıwshıǵa tásiriniń artıwına xızmet etip tur.

*Mısalı: Biri-birimizdi kóre almaymız,
Biri-birimizdi urıp xorlaymız.
Uris-jánjel ushın keldik pe bizler?!
Bul haqqında aytsaq tawsılmas sózler...
Bir-birin óltiriw ǵárezi qastı
Bir-biriniń qanın suwdayın ishti...
Sóytip bir-birine kepinler pishti
Uris-jánjel ushın keldik pe bizler,
Bul haqqında aytsaq tawsılmas sózler...*

Usınday júrek shorshıtarlıq ómir kartinalarınıń mol súwretleniw hám olardıń hár biriniń tariyxıy dáwirlerge sáykesligi, epikalılıqqa qosa lirikalıq keshirmelerdiń jiıy orın alıwı bul shıǵarmaǵa naǵız «dástan»lıq janrlıq-stillik qásiyet baǵıshlaǵan. Shayır dástannıń sońınan taman «dozaq» haqqında kórinislerdi bayanlay kele bılay degen:

*Usında erine qıyanet etken,
Usında gúnası basına jetken.*

Ajiniyaz atınan NMPİ
Málimlame-resurs orayı
INVENTAR №

*... Usında baladan bezgen analar,
Mañlayı ashılmay qalğan analar.
Balanı balalar úyine berip,
Jazasını tartpaqta mum yañlı erip.*

Mine bulardı dástannıń sońǵı qatarlarında taǵı kúsheytıp, áshkaralıqtı ulǵaytıp: «Nekeli, nekesiz balalardı tuwǵan, Bir kúnde bes erkek kórgen, «perishte», «erkektiń de qatın pazları, uyatı, insabı, arı azları» – dep súwretleydi. Al tap usı tiptegi namıssız er hám hayallardıń bul dúnyadaǵı qılwaların bunnan aldınǵı bólimlerde detalastıra otırıp ayqın ashqan edi. Demek, usılar arqalı shıǵarmanıń taǵı da «dástan»lıq qásiyetleri kózge túsedi.

Usıǵan uqsas qásiyetler N. Tóreshovanıń «Yalǵanshı» atlı dástan-dramasında da ushırasadı. Dástan-dramada Sherbek penen Múptillanıń Axmedtiń ómirine qawıp tuwǵızıp, onı ólimshi etip tayaqqa jıǵıp ketiwi shıǵarma syujetiniń juwmaqlanıwında, konflikttiń shegine jetiwinde hám onıń sheshiminde úlken áhmiyetke iye bolǵan. Usıǵan baylanıslı kópshilik ádebiy qaharmanlardıń ishki dúnyası da tereń ashıla baslaydı. Axmedtiń bunday zorlıqqa ushırawı gárezsizlik dáwiriniń dáslepki jıllarındaǵı waqıyalarǵa baylanıslı alınǵan, keyin ala barlıq jumbaqlı sırlar ashıladı, zań xızmetkerleri bul iste ayrıqsha belsendilik kórsetedi, den-sawlıq saqshıları bolǵan shıpakerlerdiń gumanistlik sıpatları da ashıladı.

Shıǵarmaǵa ádebiy qaharmanıń belgili bir sheklengen ómir jolları alınsa da, onda úsh dáwir: sovetlik, járiyalıq hám gárezsizlik jılları sheberlik penen qamtılǵan. Súwretlew usılları menen ádebiy qaharmanıń obrazın jaratıw principleri «dástan-drama»nıń janrlıq – stillik talabına juwap beredi. Dóretpeniń usınday janrlıq – stillik sıpatlarǵa iye bolıwında avtordıń diniy – filosofiyalıq hám psixologiyalıq oy pikirlerge ayrıqsha áhmiyet berip súwretlew de sebepti bolǵan. Usı kózqarastan shıǵarmadaǵı Aliyma obrazı, dóretpe aqırına taman bul hayaldıń diniy – filosofiyalıq xarakterdegi násiyatlarına

ómirlik qostarı Axmedtiń de kem-kem qulaq túrip tán ala baslawı, usı jıǵıttıń xarakterine tán tek unamsız sıpatlar ǵana emes, al, birewge qastıyanlıq etken Múptillanıń tosattan qaytıwı, bunıń avtor tárepinen xalıq filosofiyasına tán túsindiriliwi, yaǵnıy, «birewge jamanlıq islesheń, túbinde bir jazalanasań» – degen islamiy táliymatqa baylanıstırılıwı da avtordıń buringı ádebiy dástúrdi sheber isletkenliginen dárek beredi.

Shıǵarma baslanıwınan-aq shayırdıń súwretlew usılları da dástannıń janrı poetikasına say keletuǵınlıǵı kózge taslanıp turadı.

Mısalı:

*Shayırlar álemniń taji hám taxtı,
Táńirimniń bendege bergen elshisi.
Shayırlar júrekke túsirilgen jaqtı,
Bul sulıw álemniń sulıw kúlsisi.
Neshe mın jılıqtıń jábiriw japasın,
Shayırlar ilahıy qálemge aldı.
Qımbat, arzan bul bendeniń bahasın,
Tuwra aytaman dep otlarda jandı.
Órtedi qosıǵın, órtedi ózin,
Terisin tiriley sıpırıp aldı...*

Mine, bunday bayanlaw stili de dástan, janrı poetikasına say ekenligi kórinip tur. Al, ondaǵı giperbolalıq súwretlewdiń basımılıǵı da bızın sózimizdiń tuwrılıǵın dálilleydi. Sonıń menen qatar, shıǵarmadaǵı Táńir, Quda, Haq h.t.b. mifologiyalıq simvolika birlikleriniń jıyılıy qaytalanıwı hám aktivlik penen isletiliwi, olardıń ótkirlestirilgen qiyalıy-fantastikalıq hám metaforalıq obrazlarınıń jaratılıwı da usı shıǵarma janrınıń talabına juwap beretuǵınlıǵın kórsetedi. Shıǵarma quramındaǵı kórkem elementlerdiń barlıǵınıń saxnaǵa beyimlestirilip, birese, avtordıń, birese, ádebiy qaharmanlardıń dialogları-polilogları formasında súwretleniwi bir tutas dóretpege dástan-dra-

malıq qásiyetler engizedi. Olardıń orayında basqarıwshı hám tiyisli túsınıklar beriwshi avtor obrazı turadı.

Juwmaqlap aytqanda, gárezsizlik jıllarındaǵı qaraqalpaq lıro-epikalıq poeziyasında dástan janrınıń kóp túrliligi elewli túrde kózge taslanbaqta. Ásirese, bul dáwirde «dástan-drama»nıń júzege keliwi dıqqatqa miyasar. Ulıwma, usı dáwirdegi dástan janrınıń ideyalıq-tematikalıq, syujetlik-kompoziciyalıq ózgeshelikleri buringıǵa usamaǵan kórkem obrazlardıń, ideyalarındıń ashılıwına tiykar jarattı. Ásirese Á. Ótepbergenov penen N. Tóreshovanıń shıǵarmalarında qaharman obrazın dóretiwde, onıń ruwıy dúnyasın ashıwda diniy motiv hám obrazlarǵa, ideyalarǵa filosofiyalıq pikirlerge ayırıqsha itibar beriwshilik, bunda bazı bir gumanistlik, simvoliko-metaforalıq qásiyetler menen giperbolalarǵa keńirek orın beriliwi-bulardıń hám-mesi atı atalǵan avtorlardıń dástan janrında qálem terbetiwine imkaniyat jaratqan. Usı ideyalıq-estetikalıq talap eń aldǵı menen dáwir-dıń ideyalıq-estetikalıq principlerine baylanıslı kelip shıqtı.

ÁDEBIYATLAR

1. Axmetov S., Esenov J., Járımbetov Q. Ádebiyattanıw atamalarınń orısshı-qaraqalpaqsha túsindirme sózligi. Nókis, «Bilim», 1992, 167-b.
2. Maqsetov Q. Gárezsizligimizdiń sharapatı menen jırıq kórgen dástan // «Ámiwdárya», 1997, № 5-6, 96-b.
3. Mámбетov K. Jaslar hám ádebiyat. // «Qaraqalpaqstan jasları», 1992, 29-fevral.
4. Járımbetov Q., Orazımbetov Q. Qaraqalpaq ádebiyatı. Kásip- óner kolledj ushın sabaqlıq. Nókis, «Bilim», 2006, 184-5-b.
5. Paxratdinov Á., Allambergenov K., Bekbergenova M., XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı. Nókis. «Qaraqalpaqstan», 2011.
6. Orazımbetov Q. Házirgi qaraqalpaq lirikasında kórkem formalarınń evolyuciyası hám tipologiyası. Nókis, «Bilim», 2004.
7. Orazımbetov Q. Gárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq ádebiyatı haqqında oylar. // «Erkin Qaraqalpaqstan», 2008, 25-sentyabr.
8. Esenov J. Haqıyqatshıl, ruwlı tereń sóz marjanları ushın. (Milliy gárezsizlik jıllarındaǵı poeziya haqqında oylar 1991-1998- jıllar). // «Ustaz jolı», 1999, 20- may.
9. Esenov J. Poeziya juldızı (I.Yusupov dóretiwshiliginiń geypara máseleleri). Nókis, «Bilim», 2003, 89-b.
10. Nurjanov P. Dáwir talabı hám kórkem ádebiyat. Nókis, «Bilim», 1993.
11. Genjemuratov B. Házirgi qaraqalpaq poeziyası: monofoniyalıqtan – polifoniyalıqqa, alamansılıqtan – individualılıqqa. // «Ámiwdárya», 2001, № 3.
12. Turdıbaev Q. Gárezsizlik dáwiri qaraqalpaq poeziyası. Nókis, «Bilim», 2011.
13. Turdıbaev Q. Istiqloqlı góyalarınıń badiiy talqını. // «Jahon adabiyoti», 2010, №10, 138-141-b.

14. Ayapov A. Mustaqillik davridagi qoraqalpoq publicistik lirikasi. Filol. fan nomz. ...dis. avtoref, Nókis, 2010.
15. Gaylieva O. Hozirgi qoraqalpoq shariatida oraliq shakllarning janr va shakli xususiyatlari (1970 – 2000-yillardagi erkin sher va nasriy sherlar). Fil. fan nom. ...diss. avtoref. Nukus, 2006.
16. «Elim el bolsin, dep edim...» Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1994.
17. Qurambaev K. Ruwxiy páklikke úndewshi dástan. //«Ámiwdárya», 1996, № 1-2, 97-b.
18. Ótepbergenov Á. Allańdı umıtpa. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1995, 102– b.
19. Tóreshova N. Áziyım. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2009, 68-69-b.
20. Sátbaev O. Gúldirsın. Poema. – O.Sátbaev «Ay sıǵalaydı» Nókis, Qaraqalpaqstan.

I. YUSUPOVNIŃ ĞÁREZSIZLIK DÁWIRINDEGI POEZIYASI

Ğárezsizlik dáwiri poeziyasında I. Yusupov dóretiwshiligi belgili emes eyleydi. Bul dáwirde onıń «Tańlamalı shıǵarmaları»nıń 2 tomlıǵı (1992), 3 tomlıǵı (2018), «Begliginı buzba sen» (1995), «Búl-búl uyası» (1998), «Ómir saǵan ashıqpan» (1999), «Hár kimniń óz zamanı bar» (2004) [3] toplamları jarıq kórdi. Usı jıllardaǵı «Watan topıraǵı» poeması shayırdıń kórkemlik izlenisleriniń keńliginen dórek berdi.

Dóretiwshiligi álle qashan– aq keń jámiyetshilik tárepinen moyınlanıp úlgergen I. Yusupovqa Prezidentimiz tárepinen Ózbekstan Qaharmanı ataǵınıń beriliwi (2004 jıl) pútkil Qaraqalpaqstannıń ruwxıy mádeniy turmısında elewli hádiyse boldı. Bul onıń joqarı kórkem sapadaǵı hám tereń ideyalarga bay shıǵarmalarına degen ádil baha bolıp tabıladi.

I. Yusupov poeziyası milliy ğárezsizlik jıllarında jáne de jetilise uıatı. Óytkeni, demokratiya menen járiyahlıq, milliy ideologiyanıń jańa baslawı ataqlı shayırdıń dóretiwshiliginiń jańa betlerin ashtı dawıǵa boladı. Ol bul dáwirde burın erkin túrde ayta almaǵan, kómekeyde tıǵılıp qalǵan pikirlerin sheber poetikalıq til menen oqıwshılarga jetkere aldı. Bul erkinlik hám ashıq aydınlıq avtordıń ğárezsizlik jıllarındaǵı jazılǵan siyasiy-jámiyetlik mazmunǵa qurılǵan publicistikalıq poeziyasında ǵana tán bolıp qoymastan, al, barlıq zamanadaǵı, barlıq baǵıttaǵı, álwan túrli janrlıq formalardaǵı jazılǵan sheberliklerinde de attan anıq kózge taslanıp turadı. Máselen shayırdıń usı jılları jazılǵan «Watan topıraǵı» atlı shıǵarmasın baspadan shıǵardı. Negizinde burınǵı kommunistlik ideologiya húkim súrip

turgan waqitlari bunday janrda shigarma jaziw mushkil is edi. Al shayir garezsizlik jillarında bul janrlıq-stillik formanın barlıq mümkinshiliklerinen sheberlik penen paydalanıp, ulıwma insaniylyq ideyalardı asqan poetikalıq ılgide jırladı.

Sonı aytıwımız kerek, garezsizlik jillarında shayırdın lirikasınıń sheberligi menen ótkirliги barınsha astı, qaharman obrazların tereń realistlik formada sáwlelendiriw burınıdanda da kúsheydi. I. Yusupov garezsizlik jıllarınıń dáslepki dáwiriniń qıyınshılıqları menen mashaqatların da ádebiy konfliktlerge sheber túrde aylandırıp, joqarı kórkem sapadağı shıǵarmalar dórete aldı.

Shayır lirik qaharmanlarınıń ishki dúnyasındaǵı alaǵadalıqlar menen bazı bir túsinbewshiliklerdi, asıǵıs pikir júritiwlerdi, belsendilik-tiń jetispewshiligi menen bazar ekonomikasınıń bazı bir nuqsanların da jasırǵan joq. Máselen shayırdın sońǵı toplamlarınan orın alǵan «Múnájat», «Kórsetken ráhátli kúniń usı ma?!», «Bazar jolında», «Korrupciya», «Men qorıqpayman», «Alıs Malayziya keshelerinde», «Tók tawındaǵı oylar», «Kendir menen xoshlasıw», «Begligińdi buzba sen» hám taǵı basqa qosıqlar dúrkinleri haqıyqatlıqtı tuwrıdan-tuwrı súwretlewı, poetikalıq ótkirliги menen oqıwshılardıń ayrıqsha dıqqatına miyasar boldı. Sonlıqtan bul shıǵarmalar óz dáwiriniń haqıyqıy social-psixologiyalıq kelbetin ashıp bergen shıǵarmalar boldı.

Usı kózqarastan shayırdın «Múnájat» atlı qosıǵındaǵı mına qatarlar dıqqatqa ılayıq:

*Táńirim, insap ber óz bendelerińe,
Bul barista neshik zamana bolar.
Dárt jamalıp kewillerdiń sherine,
Dáwir daǵdarıstan awara bolar.*

Haqıyqatında da, burıńǵı kommunistlik ideologiyanın húkimranlıq jılları usı qatarlarda keltirilgen «Táńir», «Alla» sózlerin baspa sózde shıǵarıwǵa jol qoyılmas edi. Hátteki, «bende» degen sózdiń mánisi

de burmalanǵan waqıtlarda bolǵan. Shayır bul jerde «daǵdarıs» sózin de biykargá qollanıp otırǵan joq.

Tómengi qatarlarda da sol jıllardaǵı ruwhıy klimat ayqın sáwlelendirilgenligin ayrıqsha belgilep ótiwimiz kerek:

*Aqıllar tubalap, bolıp ar– sari,
Kim ne aytsa, awıp jurttıń ańsarı.
Malın pullap biyinsaplıq bazarı,
Hákimniń kewlinde bir nama bolar.*

*Kimler hiyle mene shalıp jatajaq,
Pulǵa ótse joq iymanın satajaq,
Miriwbet tańları qashan atajaq?
Jurttıń bir ármanı sol ǵana bolar*

Qosıqtıń usı jerdegi jáne bir dıqqatqa ılayıq tárepi sonda, avtor jatıp isher, tayın asqa tayar bolıw keseline shatılǵan ayırım adam-lardıń oylaw psixologiyasın da sheber bere alǵan. I. Yusupov usı morallıq-psixologiyalıq halatlardı ayqın hám obektiv túrde súwretley alǵan kórkem sóz sheberi bolıp esaplanadı. Shayırdın mınaday qatar-ları da oqıwshını biyparıq qaldırmasa kerek:

*Tákabbırlıq illetine shatılıp,
Kúshliler ázzige dize batırıp.
Arzan sózler qımbatına satılıp,
Bıyday nannıń izi zaǵara bolar.*

Bul ashshı haqıyqatlıq shayırdın taǵı bir «Men qorıqpayman» qosıǵında da bilayınsha tuwrıdan-tuwrı súwretlengen:

*Men qorıqpayman, saylań, meyli saylamań,
Maǵan onsha úlken úmit baylamań...
... Men aytpayman, saylań dep, ya saylamań,
Wádeler kóp ot joq jerge baylaǵan.*

*Usı kisi un jawdırıp aspannan,
Abat etip taslaydı, – dep oylamañ.
Qolımda bar küshlilerden ayırmam:
Mal aydamay, sóz aydağan shayıрман.
Men deputat bolmasam da xalıqtıñ,
Jırın jırlap, xızmetine tayınman.*

Durıs, shayır aytqanday, usı jılları deputat saylawdıñ, mákeme, el-xalıq basshıların lawazımğa qoyıwdıñ orınlı-orınsız tárepleri júdá kóp boldı. Usıardı shayır joqarıdağı qosıgında rasgóylik penen kórsetken. Usı kózqarastan sóz sheberiniñ minaday qatarları da nağız kóregenlik penen ayılğan pikirler ekenligi búgingi kúni júdá anıq belgili bolıp tur.

*Pul joq banklerden biz boldıq ıgır,
Jurt aylıq alalmay bıgır da-bıgır.
Kirttay Nókis tolıp ketti banklerge,
Xalıqta sóz bar: suwsız japqa qos shıgır...*

*Arba oñlap júrmey, at shappay atır,
Dárya áspek bolıp, suw aqpay atır.
Bazar degen bále menen biz túwe,
Prezidentler de til tappay atır.
...Dawıl tursa hámme qamıs teńseler,
Bar SNG bir kemedede júzbekte...*

I. Yusupov tárepinen 1994-jılı dekabr ayında jazılğan bul qosıqta, mine, usınday haqıyqatlıqtıñ betleri ashılğan. Olardıñ barlıgı sol dáwirdiñ qıyınshılıqları bolıp, olardı sáwlelendiriwde I. Yusupovtıñ azamatlıq belsendilik kórsetkenligi kózge taslanadı.

Xalıq buringi siyasiy kósemlerimizdiñ biri M. S. Gorbachevtan úlken úmitler kúteni de ıras edi. Biraq ol bul úmitlerdi aqlay aldı ma?! Ullı talant iyesi óz waqtında, mine, usı shınlıqtı da bir qansha

batırıp, ashıtıp aytsa da, durışlıgın aytıp, xalıqqa ayqın juwap berdi. Nátiyjede onıñ «Kórsetken ráhátli kúniñ usı ma?...» degen realistlik shınlıgı tereñ, obektivligi basım lirikası payda boldı. Bul qosıqtıñ baspa sózde járiyalanıwıñ ózin hámme tañlanıp, qanaatlanıwshılıq penen qabil etti, – desek te boladı. Onda minaday ashıq ayılğan gúpler shınlıqqa tolıq sáykes keledi:

*Dana ráhbar bilip sağan ergende,
Bizdi alıp kelgen jeriñ usı ma?...
Xalıq isenip sağan kewil bergende,
Kórsetken ráhátli kúniñ usı ma?...
Aqıl aytıñ biyik minberden turıp,
Qoldan ot shıgardıq shappatlar urıp.
Gónergen dúnyanı qaytadan qurıp,
Shağlap jasaytuğın eliñ usı ma?...*

Buringi ullı derjavalardıñ biri «SSSR» dep atılğan mámlekettiñ birinshi basshısına qarata bunday ashshı hám haqıyqatshıl sózlerdi ayıw hár qanday shayırdıñ qolınan kele bermese kerek. Bul jerde shayırdıñ kórsetkendey, buringi kompartiyanıñ bas xatshısı, eldiñ birinshi basshısı mudamı qashan kórseñ de minberden turıp tásirsiz aqıl ayıwdı kúsheytti, onı qol shappatlap maqullawdan basqa qolımızdan hesh nársе kelmes edi. Nátiyjede, barlıq wáde qağaz júzinde qalıp qoydı. Aqıbetinde, ullı derjavanıñ tarap joq bolıwı hesh kimniñ kewline gułgula salmaytuğın dárejege jetken edi. Sonlıqtan da qosıqta lirik qaharmannıñ «Dúnyada ullı mámlekettiñ toyların tarqatqan jeriñ usı ma?...» dep nalınuı orınlı edi.

Qosıqtıñ keyingi jağında ashıqtan-ashıq ayılğanınday, M.S.Gorbachev birinshi el basshısı bolıp turğan waqıtlar buringi SSSR dep atılğan mámlekette milletler aralıq qarama-qarsılıq barınsha shiyeleñisti, bir neshe respublikalarda qan tógispeler júzege keldi, pútkil el-xalıq, milletlerdiñ kóship qonuı, ata jurtın taslap posıwı júz berdi.

Buning üstine ayırımlarning erkinlikni duris tushinibegonligi sebepli jaslar tarbiyasida bosliqlar juzege keldi, asirese, musulman xalqlarida qatari saqlanatuvin ulkenlerge hurmet, iybe, iman-insap, ar-namis, uyat degen ulwmainسانیلیق pazıyetlerge shek keltirile baslandı. Sonlıqtan da qosıqta «Buzıqlar saxnada awretin ashıp...» – dep tosınnan jazılmağan bolsa kerek. Bul qatarlar shayırdın elde juz bergen ayırım morallıq paslik hám ádep-ikramlıq salasındağı konfliktlerge degen sheksiz gázebin anlatar edi.

Qosıqta sóz etilgenindey, sol dáwirde kóplegen milliy respublikalardıń batıs ellerinen ósimine kredit alıwǵa májbúr bolıp, qarızǵa batqanı da, olardıń óz milliy valyutaların islep shıqqanǵa shekem hár túrli qıyınshılıqlarǵa duwshar bolǵanı da, sonıń ishinde Ózbekstan respublikasınıń da milliy valyuta máselesinde qıyınshılıqqa ushıranǵanı anıq. Bulardıń barlıǵı, I. Yusupovtıń aytqanıday, burınǵı úlken mámlekettiń basshısı M. Gorbachevtıń keshirilmes qátelikleri sebepli juzege keldi.

SSSR atlı mámleket tarqawdan-aq el bazar ekonomikasi siyasatına ótti. Bul nárese xalqımızdıń dúnyatanımı menen social-jámiyetlik psixologiyasında da úlken-úlken ózgerislerdi, ayırım unamsız aqıbetlerdi keltirip shıǵardı. Sonlıqtan da shayır sol dáwirde bılayınsha jazıwı da gárezsizlik, erkinlik, demokratiya ideyalarına baylanış bolıp tabıladı.

...Sózden dańǵırlatıp bos arba,
Aqlıgoy bolǵandı qoyın, jigitler!
...Sıw emes, sóz aqtı Túyemoyınnan,
Jalǵan wádelerden toydıq, jigitler!

Awızbirlik qashtı kem- kem aradan,
Xár kim ózin jurttan bilgish sanaǵan.
Miy shayılıp ketti «warra-warra» dan,
Buning aqıbetin bergey, jigitler!

Haqıyqatında da, bular oqıwshılarda jeńil-jelpi kúلكi ǵana tuwırıw ushın jazılǵan qatarlar emes edi. Shayır sol jılları xalıq arasındagı juzege kelgen unamli-unamsız ózgerislerge óziniń qatnasın tez bildirgeni bul qosıqtan anıq kórinedi. Oysızlıq hám asıǵıslıq penen islengen sheshimlerdiń minaday morallıq-psixologiyalıq hám materiallıq aqıbetlerge alıp kelgenligi búginligi sır emes:

Jumis qaldı, aytıs bazarı qızdı,
Birew joybarlasa, birewler sizdi.
Eplep júrip turǵan mashinamızı,
Buzıp taslap, jayaw qaldıq, jigitler.

I. Yusupovtıń milliy gárezsizlikniń eń dáslepki jılları jazılǵan, úlken patriotizmge tolı poetikalıq dóretpeleriniń biri-bul «Begligińdi buzba sen» qosıǵı bolıp tabıladı. Onda xalqımızdıń ózine tán milliy-psixologiyalıq belgileri: aq kókirekligi, ańqıldaqlıǵı menen sabırlılıǵı, mártligi menen albawlıǵı, sadalıǵı menen danalıǵı úlken kórkemlik sheberlik penen súwretlengen. Qarańız:

Bar bilgeniń awzında,
Sawdıraq qaraqalpaǵım.
Jan sawlesi kózinde,
Jawdıraq qaraqalpaǵım.
Kewili keń maydańday,
Tamǵa juldız jayǵanday,
Pisip turǵan naymanday,
Gewdirek qaraqalpaǵım.

Bul qatarlar xalqımızdıń ózine tán milliyliğin, lirikalıq qaharmanıń zamanǵa saykes oylarınıń ózgesheligin ayqın anlatadı desek qátespeymiz.

Shayırdıń óziniń aytqanıday: «Jutar hawamız da siyasatlangan, Tırshilik joq onı jutpay turmaǵa!». Avtor hesh qashan haqıyqatlıqan, poetikalıq sheberlik jolındağı izleniwlerden taysalǵan emes.

Sonlıqtan ol bir qosıǵında: «Sheshenliktiń seminarın ótkizdik, Qayta qurıw emes, boldı ezbelik», «Shaytan házir kompyuterde otırıp, adamlardan sumlıq úyrenip atar...» deydi. Bularda tereń pikirler bar.

Al jáne «Ahs Malayziya kóshelerinde» degen qosıqları dúrkininde shayır bılay jazadı:

*Ótip baratırıp djungliyada,
Maymılǵın adamǵa kúlgenin kórdim.
Ol sonday kúledi ráhátke batıp,
Bir qızıq saxnanı tamashalaǵanday,
Ol kúledi ishek silesi qatıp,
Birew kindiginen qıtıqlaǵanday.*

Mine, bul shayır sızǵan ápiwayı, bılaysha qaraǵanda, qızıq kartına bolıp kórinse de, avtor bunıń menen sheklenbey, ol tuwralı tómendeǵishe ritorikalıq sorawlar qoya otırıp, bul sorawǵa ózinshe tereń maǵanalı juwap beredi.

*Sonsha nege kúledi ol anturǵan,
Biziń qay jerimiz oǵan tamasha?!
Báلكim, bul gorilla-aqıllı haywan,
Máplep kúlip tur ma eken yamasa:
Uyatsızlıq háwij alǵan bul dúnya,
Rok-koncert saxnasına aylanıp.
Adamlardıń qayta bastan maymılǵa,
Usap kiyatırǵanına quwanıp...*

Shayırdı kópshilik jaǵdaylarda usılayınsha: adamlar arasında ótik-ósekshilik, ǵıybat-nasaq sózlerdiń orın alıwı, hújdansızlıq penen jazıqsız insanlardıń ar-namısına tiyiw ǵázeplendiredi. Sol ushın da shayırdıń lirik qaharmanlarınń biri Ájiniyaz tilinen bılay degen eken:

*Burqıratıp ósek sózdiń nobayın,
Aldı menen jańǵa tiyer aǵayın.*

*Jaltań bolıp qay birine jaǵayın,
Qoyıń músápirlik halıma meniń.
Keltire berseńler meniń jinimdi,
Men bilgenimdi etermen.
Qoltıǵıma qısıp jas qatınımdı,
Dawısıńız jetpestey jerge ketermen.
Qoyıń músápirlik halıma meniń.*

Ulıwma bir tutas ómirlik filosofiyaǵa tolı bolǵan bul lirikalıq qatarlar shayırdıń jeke ómirbayanı menen de, bir tutas turmıs penen de tıǵız baylanıshı bolıp, lirik qaharman obrazın erkin túrde, ǵárezsizlik ruwında jaratıp bergeni menen bahalı.

I. Yusupov ulıwma filosofiyalıq, tutas adamıyzatlıq pikirlerdi tereńnen tolǵanıp aytatuǵın belgili shayırlarımızdıń biri sıpatında qalıptesti. Óytkeni, onıń kerek degen qatarları bir ǵana lirik qaharmannıń ishki dártlerin yaki bolmasa hayal ullılıǵın kóklerge kóterip maqtawǵa arnalıp qoymastan, al, ómir arpalısları menen ómir dramasını, ómirdiń filosofiyalıq zańlılıǵın súwretlewi baǵıshlanganlıǵı menen baha-lı. Usınday oy-sezimlerdi tereń túrde sáwlelendirgeni ushın da onıń ǵárezsizlik dáwirindegi muhabbat lirikası óz aldına bir tóbe.

Juwmaqlap aytqanda, I. Yusupovtıń 1980-jıllardıń aqırı hám 90-jıllardaǵı qosıqları turmıs shınlıǵı menen júdá tıǵız baylanısta dórengen bolıp, olarda ǵárezsizlik ideyaları ashıqtan-ashıq kózge taslanıp turadı. Shayır ómirdi bir tutas filosofiyalıq kózqarastan bahalawǵa umıladı, turmıstaǵı, adamlar psixologiyasındaǵı unamlı nárselerdi jan-táni menen quwatlaydı, al, alǵa ilgerilewimizge kesent etip aturǵan unamsız illetlerdi ayawsız áshkaralaydı. Sonıń ushın da onıń bul dáwirdegi lirik qaharmanı óziniń rasǵóyligi, qaysarlıǵı, gúresheńligi menen ayırılıp turadı, ol ulıwmainsanıylyq ideyalardıń jeńisi ushın hátteki janın da ayamawshı bir tulǵa sıpatında kózge taslanadı. Demek, lirik qaharmannıń bul kórkem qásiyeti I. Yusupovtıń ǵárezsizlik dáwirindegi lirikasınıń ózine tán ózgesheliginen dárek beredi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. I. Yusupovtıń gárezsizlik dáwirindegi poeziyasınıń ideyalıq– tematikalıq baǵdarları jóninde ayıp berin.
2. I. Yusupovtıń XX ásir aqırǵı hám XXI ásir basındaǵı lirikasındaǵı publicistikalıq sıpat haqqında ayıp berin.
3. Gárezsizlik dáwirindegi shayır lirikasınıń janlıq kóp túrliligi haqqında qanday pikirdesiz?
4. 1990-2000-jıllar arasında jazılǵan shayır poemalarınń problematikası, kórkem obrazlar dúnyası haqqında pikirinizdi bildiriń?
5. «Watan topıraǵı» poemasınıń ideyalıq-tematikalıq ózgesheligi degen temada óz betinshe jumıs orınlań.
6. I. Yusupov poeziyası izertlengen miynetler tuwralı nelerdi bilesiz? Bul boyınsha bibliografiyalıq jumıs júrgiziń.
7. Shayırdıń usı dáwirdegi lirikasınıń mazmunlıq hám formalıq belgisi boyınsha jikleń.

ÁDEBIYATLAR

1. Bazarbaev J. Danalıǵı gózzallıqqa ulasqan shayır (ádebiy-filosofiyalıq oylar). Nókis, «Bilim», 2008.
2. Qwshjanov M. Shayır baxtı. // «Erkin Qaraqalpaqstan», 2005, 7-iyun.
3. Sultanov Q. Jańa dáwirdegi poeziyası (I. Yusupovtıń «Begligińdi buzba sen» toplanı haqqında) // «Qaraqalpaqstan jasları», 1996, 16-fevral.
4. Mámбетниязов Т. Ashshı bolsa da haqıyqatlıq súwretlenedi. // «Ámiw-dárya», 1997, № 11-12 Nókis, «Bilim», 2003.
5. Nurjanov P., Saymova G. I.Yusupovtıń «Máńgi bulaq» poemasınıń janlıq ózgesheligi hám qaharman obrazı. // ÓZRLAQQB «Xabarshısı», 2009, № 2.
6. Turdibaev Q. Ibrohim Yusupov ijodida folklor ananaları («Poseydonning gazabı» poemasi misolida) // «O‘zbek tili va adabiyoti», 2009, № 1.

ĞÁREZSIZLIK DÁWIRI QARAQALPAQ PROZASINIŃ RAWAJLANIW ÓZGESHELİKLERI

Mámleketimiz gárezsizlikke erisken jıllardan baslap xalqımızdıń jámiyetlik siyasiy-ekonomikalıq hám ruwhıy-mádeniy turmısında úlken hám unamlı ózgerisler júz berdi. Ásirese, ádebiyatımızda, sonıń ishinde, milliy romanslılıǵımızda da burın qozǵaw imkanıyatı bolmaǵan tema, ideya, waqıya hám hádiyselerdi, tariyxıy tulǵalardıń iskerligin, el dep enirep ótken azamatlardıń kórkem obrazın jasaw múmkinshiligi tuwıldı. Usınıń nátiyjesinde 1990-jıllardıń I yarımında aq T. Qayıpbergenovtıń «O dúnyaǵa atama xatlar», H. Hamidovtıń «Ushqın», A. Sadıqovtıń «Tasta da gülleydi», Sh. Seyitovtıń «Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba», K. Raxmanovtıń «Aqıbet», K. Mámбетovtıń «Türkstan», K. Allambergenovtıń «Dárya tartılǵan jıllar», Á. Ótepbergenovtıń «Dozaq ishinde», S. Ismaylovtıń «Júrek galaktikası», H. Ótemuratovanıń «Húrliman» romanları jarıq kórdi. Nátiyjede milliy romanslılıǵımız ideyalıq-tematikalıq, janlıq-stillik jaqtan bayıdı. T. Qayıpbergenovtıń roman – essesi tez arada ózge tillerge awdarılıp, Aral problemasına pútkil jáhán jámiyetshiliginiń dıqqatınıń awdarılıwına xızmet islegen bolsa, tubalawshılıq dáwiri haqıyqatlıǵın kórkem haqıyqatlıqqa aylandırıwda belgili jetiskenliklerge erisken Sh. Seyitov, A. Sadıqov, K. Raxmanov, K. Mámбетov, K. Allambergenov, Á. Ótepbergenov romanları totalitar jámiyet turmısında júz bergende hár qıylı unamsız illetlerdi ashıqtan-ashıq sáwlelendiriwi menen bahalı. Al, memuarlıq prozada bolsa J. Aymurzaevtıń, X. Seyitovtıń, T. Allanazarovtıń shıǵarmalarında totalitar dáwirdegi burın jazıwshılarımızdıń súwretlew imkanıyatı bolmaǵan álwan túrli mashqalaları, ásirese, siyasiy quwdalaw máselesi qozǵala basladı.

Máselen, J. Aymurzaevtiń «Qara bultlar», X. Seyitovtiń «Ómir soqpaqları», T. Allanazarovtiń «Zaman gárdishi» dóretpelerinde siyasiy quwdalaw, onıń insanlar táǵdiri ushın qayǵılı aqibetleri súwretlenedi. H. Hamidovtiń romanlarında Oktyabr awdarıspaǵı aldındaǵı hám sol dáwirdegi waqıyalar jańa kózqarastan súwretlengen bolsa, H. Ótemuratova romanlarında Húrliman baqsınıń kórkem obrazın keń epikalıq planda jaratıwǵa umtılsı bayqalmaqta.

1990-jıllardıń II yarımına kelip turmıs shıńlıǵın haqıyqat túrde súwretlew, gárezsizliktiń imkaniyatınan ónimli paydalanıp, totalitar dizimniń bet perdesin ashıp taslaw tendenciyası burınǵıdan da beter kúsheye basladı. Usınıń nátiyjesinde A. Sultanovtiń «Dóhmet», T. Xalmuratovtiń «Qırıqbuwın», Á. Paxratdinovtiń «Sóylenbegen tariyx» romanları oqıwshılar qolına jetip bardı. Bulardıń birinshisinde xalqımızdıń záberdes perzenti A. Dosnazarovtiń 1930-jıllarda nahaqtan quwdalangánı hám jazıqsızdan jazıqsız atılıp ketkenligi taza arxiv materialları tiykarında súwretlengen bolsa, ekinshi roman tubalawshılıq dáwirindegi hámelparazlıqtı, mámleket mülkin talantaraj etiwdi súwretlewge baǵıshlangánı menen bahalı. Al, úshinshi roman iyshan-ulamamızdıń orınsız quwdalangánlıǵı haqqında burın kópshilikke belgisiz, qulıplawlı materiallardan paydalanıp, sheber túrde jazılǵanlıǵı sebepli kópshiliktiń dıqqatına miyasar boldı. Sonday-aq bul dáwirde belgili jazıwshı T. Qayıpbergenovtiń «Qalbimniń qamısı», H. Ayımbetovtiń «Qara buwra», A. Xalmuratovtiń «Jánnet baǵı», Á. Atajanovtiń «Baxıtsız-baǵdarsız mánziller» dóretpeleriniń jarıq kóriwi de milliy romanslıǵımızdıń rawajlanıwındaǵı janrlıq kóp túrlilikten, jazıwshılarımızdıń kórkemlik izlenislerindegi hár qıylı stıllık ózgesheliklerden dárek beredi. Keyingi tórt romanınıń sáykes túrde roman-reportaj, tariyxıy-biografiyalıq roman, mistikalıq-fantastikalıq roman, hújjetli roman degen janrlıq atamalar menen járiyalanıwı da dıqqatqa ılayıq.

Jańa ásirdiń I on jıllıǵında milliy romanslıǵımızda H. Hamidovtiń «Óz úyim», Á. Ábdievtiń «Jin-jıpırlar uyası», K. Rax-

manovtiń «Tuńǵış muxabbat», «Saqa», H. Ótemuratovaniń «Tumaris», Á. Paxratdinovtiń «Sheyitler táǵdiri», Q. Mátmuratovtiń «Terbenbes», H. Ayımbetovtiń «Taxtakópir ullı dár bent ústinde», M. Nızanovtiń «Dushpan» romanlarınıń jarıq kóriwi bul baǵdarda jazıwshılarımızdıń múmkinshiligi barınsha qálem terbetip, oqıwshılarımızdıń ruwhıy dúnyasın bayıtıwǵa xızmet etip atırǵanlıǵınan dárek beredi. Olarda milliy tariyxımızdıń qıyan-kesti waqıyaları, alıs ótmishimiz, isbilermen ata-babalarımızdıń ibratlı isleri, 1917-jılǵı awdarıspa, urıs dáwirindegi qıtgershilik zaman, orınsız quwdalangán ulama-iyshanlar táǵdiri hám t.b. hádiyseler gárezsizlik zamanı kózqarasınan súwretlengen. Usı dáwirde satiralıq romanınıń jarıq kóriwi de dıqqatqa ılayıq.

XXI ásirdiń II on jıllıǵında da jazıwshılarımızdıń roman janrındaǵı izlenislerin dawam etti. Usı kózqarastan K. Smamutovtiń «Sizlerge aytıp ketejaqpan» roman – essesi, K. Karimovtiń «Aǵa biy» tariyxıy tetralogiyasınıń («Kósh», «Ata jurıt», «Aq qapshıq»), «Ullı dasht bórileri», (2014), «Zardusht» (2018), M. Nızanovtiń «Ashıq bolmaǵan kim bar», «Dushpan», «Muhabbat qosıǵı», D. Sherniyazovaniń «Men saǵan ashıqpan», Á. Atajanovtiń «Órmekshiniń awı» hám t.b. romanlardıń jarıq kóriwi jazıwshılarımızdıń bul joldaǵı izlenislerinen dárek beredi. Totalitarizmniń bet perdesin ayawsız ashıp taslawǵa qaratılǵan, jańa, burın belgisiz materiallar negizinde, júdá qızıqlı túrde jazılǵan K. Smamutovtiń «Sizlerge aytıp ketejaqpan» roman-essesi belgili orınǵa iye. Bulardıń ishinde xalqımız tariyxında jarqın iz qaldırǵan tulǵa Erejep Qulshı biy ulınıń Asqar baydıń, Allayar Dosnazarovtiń h.t.b tariyxıy tulǵalardıń kórkem obrazların jasawǵa baǵıshlangán «Aǵa biy» tariyxıy tetralogiyasınıń jarıq kóriwin gárezsizlik dáwirindegi milliy prozamızdıń jetiskenligi sıpatında bahalasaq, asıra siltew bolmaydı, bizińshe.

Álbette, joqarıda atı atalǵan kóplegen romanlardıń kórkemlik dárejesin birdey dep aytıwǵa bolmaydı. Olardıń birazları janrdıń qalıplesiw jolındaǵı izlenisler sıpatında ǵana dep bahalawǵa jararlıq

bolsa, al, ayırımları romanlıq oylaw dárejesine ulıwma juwap bere almaydı. Solay eken, bul dáwir romansılıǵın arnawlı túrde izertlew menen ǵana janrdıń haqıyqıy kelbeti tuwralı pikir júritiwge boladı dep oylaymız.

Kommunistlik ideologiyalıń ádebiyattaǵı baslı quralı bolǵan socialistlik realizmniń iskenjesinen qutılıp, kórkem sóz ustalarımız jámiyetlik turmıs waqıyaların óziniń bar halında, túrlishe, ráń – báreń jaǵdayında súwretlewge múmkinshilik aldı. İnsan ruwınıń quramalı tábiyatın-onıń umtılsın, sezim tuyǵısın-quwanış hám qayǵısın, kóterińki hám túsińki keypiyatın beriwde jazıwshılarımız tek realizmniń súwretlew principleri menen sheklenip qalmastan, dúnyaǵa degen mifologiyalıq, mistikalıq, iláhiy kózqaraslardıń múmkinshiliklerinen de paydalanıwǵa umılmaqta. Máselen, T. Qayıpbergenovtıń «O dúnyaǵa atama xatlar», «Qaraqalpaqtıń óz qalpaǵı menen sırlasıwı», «Qalbimniń qamısı», «Türkiynama», H. Hamidovtıń «Ushqın», «Óz úyim», K. Allambergenovtıń «Dárya tartılǵan jıllar», K. Raxmanovtıń «Aqıbet» romanların, A. Xalmuratovtıń «Táǵdirles», «Jánnet baǵı», H. Ayımbetovtıń «Qarabuwra», S. Ismaylovtıń «Júrek galaktikası», «Bizler bir úyde jasaymız», «Payǵambarlar hám shaytanlar» atlı roman hám povestlerin, H. Ótemuratova, A. Ábdiev, A. Turekeeva, G. Zayıtovalardıń gúrrińlerin alıp qarayıq. Bul dóretpeler kólemi, mazmunı hám forması, koterip shıqqan problemi, janrı hám stili boyınsha júdá hár qıylı bolıwına qaramastan, olardı bir nárse birlestiredi.

Ol da bolsa-turmıs haqıyqatlıǵın súwretlewdiń dástúriy usılına tiykarlangan kórkem metod-realizmniń qaǵıydalarına baǵına bermesten, ózinshe jol tawıp, házirgi adamlardıń ruwıy tábiyatın ashıp beriwge umtılw. Olardıń dóretpelerine romantikalıq stilge tán bolǵan kórkem belgiler de enisip ketip, shıǵarmanıń mazmunınıń tartımlılıǵına, formasınıń ráń-báreńligine erisiledi.

T. Qayıpbergenovtıń joqarıda atı atalǵan dóretpeleri tek ǵana qaraqalpaq prozasında ǵana emes, al, pútkil türkiy ádebiy-estetikalıq oy

dúnyasında úlken jańalıq bolǵanın atap ótiwimiz kerek. Bul shıǵarmalar milliy-epikalıq hám XX ásir realistlik prozasınıń dástúrleriniń principlerin bir-birine sintezlestirip, olardı házirgi sheshiliwi tiyis problemalardıń kórkem jılnamasın dúziwge degen jazıwshımızdıń umtılsırlarınan dóregen. Biz olardıń Oraylıq Aziya ádebiyatında úlken janrlıq, stillik jańalıq bolǵanlıǵın ayıp ótpekshimiz.

Qaraqalpaqstan, Ózbekstan xalıq jazıwshısı, Ózbekstan qaharmanı T. Qayıpbergenov tek ǵana qaraqalpaq prozasında ǵana emes, al, házirgi Oraylıq Aziya xalıqları ádebiyatında birinshi bolıp roman-esse janrın dóretti. Sonlıqtan da, Ózbekstan xalıq jazıwshısı Á. Yakubov «Qaraqalpaqnama» dóretpesin joqarı bahalap «Áyyemgi Türkstan ádebiyatında birinshi roman – esse, XX ásir türkiy ádebiyatında bolsa, dáslepki nama»¹ degen edi. Bul dóretpe 1980-jılları dóretilgeni menen de, ol tolıq qayta islenip, 1997-jılı ózbek tilinde kitap bolıp shıqtı. Al, bul shıǵarmaǵa M. Qashǵariy atındaǵı Dúnya júzlik sıylıqtıń beriliwi ǵárezsizlik jıllarındaǵı qaraqalpaq prozasında úlken waqıya boldı. Bunıń ústine «Qaraqalpaqnama»nıń arnawlı túrde izertleniwi, usınıń nátiyjesinde jas ádebiyatshı alım B. Palwanovtıń kandidatlıq dissertaciyasını jaqlawı da dıqqatqa ılayıq hádiyse bolıp esaplanadı².

Belgili ádebiyatshı Q. Kamalov: «Qaraqalpaqnama»nı Á. Kapiyevtıń «Jazıw dápterini», R. Gamzatovtıń «Meniń Daǵıstanım», T. Zulfıqarovtıń «Danışpanlar, patshalar, shayırlar», O. Chiladze, V. Kimniń h.t.b. geypara shıǵarmaları menen jaqınlıǵı, bul nárse roman-essede miflerdi, ápsanalardı, legendalardı, didaktikalıq pikirlerdi sheberlik penen, milliy dástúrlerge sáykes qollanılǵanında kórinetuǵınlıǵı haqqında pikir bildiredi³.

¹ Қошпбергенев Т. «Қарақалпақнома», Тошкент, 1997 й, 367-бет

² Палъанов Б. Қарақалпақ әдебиятында эссе жанры (жанрдың пайда болуы ҳәм қәлиплесиўи, шеберлик мәселелери). Нөкис-2002.

³ Камалов Қ. Дала бүркити. Әдебий сын мақалалар. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990, 27-б

T. Qayıpbergenovning «Qaraqalpaqnama» dóretpesiniń 1980-jıllardıń aqırına kelip rus tilinde jarıq kóriwı¹, ásirese, onıń 2 million 716 mıń tirajda «Roman-gazeta» da basılıwı qaraqalpaq prozasın pútkil dúnyaǵa tanıtqan waqıya boldı. Sonıń ushın da, bul dóretpе jóninde rus ilimpazları da qızıqlı pikirlerin ayttı. Biz T. Vljanova², N. Kostrejevskayalardıń³ pikirlerin názerde tuttıq.

Ǵárezsizlik jıllarında da T. Qayıpbergenov ádebiy-kórkem prozamızdı óziniń kórkem forma, janr hám stil salasındaǵı izlenisleri menen bayıttı. Bunıń misalı sıpatında onıń «O dúnyaǵa atama xatlar»³ roman-essesin keltiriwge boladı. Bul dóretpе tikkeley Aral tragediyasına arnalıp, ol ózbek, francuz tillerine awdarıldı, usı arqalı pútkil regionǵa qawıp salǵan apatshılıqtıń kórkem tariyxın jer júzi xalıqlarına málimlewde úlken xızmet etti. Dóretpeni ózbek tiline awdargan R.Otawlı shıǵarmaǵa jazǵan «Algı sóz»inde júdá dıqqatqa ılayıq pikirlerdi keltiredi⁴. Ol T. Qayıpbergenovtıń bul dóretpeni jazbastan aldın kóp ǵana Jer júzlik konferenciyalarda shıǵıp sóylegenligi, hár qıylı tillerde, baspalarda maqalalar, ocherkler, intervyuleriniń jarıq kórgenligi, bul problemaǵa dúnya júzi jámiyetshiliginin pikirini qaratqanlıǵı, ásirese, akademik A. Saxarovtıń jazıwshımızdı quwatlap, Moskva tribunasınan shıǵıp sóylewi, hátteki, jazıwshımızdıń burınǵı SSSR hókime-ti tárepinen Aral tragediyasını saplastırıw haqqında arawlı qarardıń qabul etiliwinde xızmetiniń júdá úlken ekenligi haqqında jazadı⁵.

Ǵárezsizlik dáwirine kelip qaraqalpaq prozasında roman- esse janrınıń táwir-aq rawajlanganınıń gúwası bolamız. Eger de 1980-jılları T. Qayıpbergenovtıń bul janrda tek bir dóretpesi – «Qaraqalpaqna-

¹Қайыпбергенев Т. «Қарақалпақнамә», Москва «Советский писатель», 1989.

²Влажанова Т. Примерим-ка черные шапки и попробуем понять душу и гордость народа. Союз, 1990, №224, 4-б

³Кострежевская Н. Заботы дома и заботы мира. «Литературное обозрение», 1993, №1-2

⁴Қайыпбергенев Т. О дүньяға атама хатлар. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1992.

⁵Қайыпбергенев Т. О дүньяға атама хатлар. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1992.

ma» jarıqqa shıqqan bolsa, 1990-jıllarda onıń «O dúnyaǵa atama xatlar», «Túrkiynama», «Qaraqalpaqtıń óz qalpaǵı menen sırlasıwı», «Qalbimniń qamısı» h.t.b. shıǵarmaları payda boldı. Sonlıqtan da, ádebiyatshı Q. Kamalov: «Al, jazıwshınıń «Qaraqalpaqnama» roman-essesı, «Qalbimniń qamısı», «Túrkiynama» shıǵarmaları onıń dóretiwshiliginin jańa basqıshın quraydı. Endi burınǵı epik jazıwshı T. Qayıpbergenovtıń ornına filosof Qayıpbergenovtı kóremiz. Ol shıǵarmalarında xalıq legendaları menen anekdotları, ertekleri, danishpanlardıń pikirleri, tariyxıy faktler hám taǵı basqalar arqalı ómirdiń hár qıylı filosofiyası haqqında pikir aytadı. Ómir shınlıǵın súwretlewdiń bul forması biziń ádebiyatımız ushın jańalıq. Biraq, dúnya ádebiyatında adamzat sanasın, adamzat filosofiyasını, etikasını, estetikasını rawajlandırıwdaǵı lirikalıq hám epikalıq súwretlewler úlken orın tutadı», – dep orınlı túrde kórsetken.

Jazıwshınıń «Ol dúnyaǵa atama xatlar» roman-essesı haqqında ózbek ilimpazı F. Nasratdinov óziniń «Orol bong uradı» atlı maqalasında bilayınsha pikir bildiredi: «Bobomga xatlar» kitobini o‘qib, unda T. Qoyipbergenovning bolalik davridan to‘paygambar yoshigasha bosib o‘tgan hayot sarguzashtlari, ko‘rgan-kechganlari to‘grisidagi uy-fikrlari juda ravon til bilan talqin etilganligiga guvoh bo‘ldim». Rasında da, jazıwshı bul dóretpesinde tákirarlanbas kórkem formanı tańlaydı – Aral tragediyasınıń aqibetleri haqqındaǵı avtordıń qayǵılı gúrrińin bul dúnyadaǵı tiri, jer basıp júrgen adamlar tıńlamaǵanlıqtan, o dúnyadaǵı atasına múrajat etiwge májbúr boladı. Demek, biziń zamanlasımız-jazıwshı menen onıń marhum atası arasındaǵı sáwbet-öz aldına bir kórkem usıl, bul nárese dáwirdiń, totalitar jámiyettiń adamlar basına salǵan tragediyalıq aqibetlerin súwretlewge xızmet etedi, sonlıqtan da, avtorlıq ideyanı oqıwshıǵa dál, ashshı haqıyqatlıǵı menen qosa jetkeriwı úlken áhmiyetke iye.

T. Qayıpbergenovtıń jáne bir jańa dóretpesi «Qalbimniń qamısı» dep ataladı. Dóretpе avtordıń filosofiyalıq oy-sezimlerinen ibarat, oǵan jazıwshı, «reportaj-esse» dep janrlıq atama qoyǵan. Bul

shıǵarma haqqında jazıwshı óziniń jurnalist M. Mirzo menen bolǵan sáwbetinde júdá qızıqlı pikirlerdi ortaǵa taslaǵan». T. Qayıpbergenov óziniń «Qálbimniń qamısı» dóretpesine «Gúbirli-sıbirlılardan 8 dápter reportaj – esse» dep janrlıq at bergен. Totalitar jámiyet waqtında Aral regionı haqqında bar ashshı haqıyqatlıqtı ashıq túrde aytıwǵa jazıwshımızdıń múmkinshiligi bolmaǵanlıǵı, sol sebepli, gúbirli-sıbirlılardıń ótkeni turǵan gáp.

T. Qayıpbergenov dóretiwshiliginde «Türkiynama» dóretpesi de belgili áhmiyetke iye. Bul dóretpе avtordıń yadında qalǵan waqıyalar tiykarında jazılǵan. sonlıqtan da, jazıwshı: «...Aqırında, janıma tınıshlıq beriw maqsetinde, ol (bul jazıwshı menen emlew xanada birge jatıp, keyin biyme zgil kóz jumǵan ápiwayı qaraqalpaq jigiti názerde tutiladı – N.P) qalay sóydegen bolsa, dál sol túrinde, yadında qalǵanları boyınsha qaǵazǵa túsirdim. Umıtilǵanları bolsa onıń ruwhı, sońında qalǵan dos-yaranları, áwladları keshirip qoyar» – dep jazadı.

Jazıwshınıń «Türkiynama» dóretpesinde tuwısqan türkiy tilles xalıqlardıń eski tariyxın, ótmishin qayta qaraw, olardıń awızbirshiliğın qayta tiklew, ruwhıy jaqınlıǵın belgilew h.t.b. máseleler de ortaǵa qoyıladı.

T. Qayıpbergenov XXI ásir basında kórkem forması jaǵınan burınǵıǵa usmaǵan jáne bir dóretpeni jariqqa shıǵardı. Ol «Jol jónеkey berilgen asıǵıs sorawlarǵa juwap» dep ataladı. Shıǵarma ózinde ocherklik janrǵa tán dálilik penen publicistikalıq sıpatı jámlew menen birge awızеki ádebiyattıń elementlerin de óz boyına sińirip jiberген.

T. Qayıpbergenovtıń burınǵı Awqam sıylıǵına miyasar bolǵan, onıń dóretiwshiliginde еń baslı shıǵarma bolıp esaplanatuǵın «Qaraqalpaq dastanı» trilogiyası ǵárezsizliktiń sharapatı menen jáne de ózbek tilinde joqarı sapada basılıp shıqtı. Ózbekistan Qaharmanı, belgili shayır A. Oripovtıń «Qaraqalpaq dastanı» degen at penen «Xalq swzi» gazetasında járiyalanǵan maqalasında «M. Áwezovtı qazaq xalqı, A. Qadiriydi ózbek xalqı, S. Ayniy tájik xalqı, B. Kebabaev

turkmen xalqınıń ádebiyatın rawajlandırıwǵa qanday qalıx xızmet etken bolsa, T. Qayıpbergenov te qaraqalpaq xalqınıń kórkem ádebiyatın rawajlandırıwǵa sonday úles qostı» degen pikirdi alǵa súriwi pútkil milliy ádebiyatımızǵa berilgen úiken baha boldı. Bunıń úsitne atı jáhange belgili qırǵız jazıwshısı Sh. Aytmatovtıń jazıwshımızdıń «Qaraqalpaq dastanı» haqqındaǵı ádil pikiriniń «T. Qayıpbergenovqa xat» degen atama menen «Pravda vostoka» h.t.b. oraylıq gazetalar-da baslıwı ǵárezsizlik jıllarındaǵı ádebiyatımız tariyxında aytarlıqtay waqıya boldı.

Qaraqalpaq prozasınıń ǵárezsizlik dáwirindegi rawajlanıwında belgili jazıwshı, Berdaq atındaǵı sıylıqtıń laureatı A. Sadıqovtıń shıǵarmalarınıń belgili ornı bar. Ol Qaraqalpaq mámleketlik pedinstitutın pitkergennen soń (1971) Qońırat rayonında muǵallım, «Jetkinshek» gazetasında ádebiy xızmetker, Jazıwshılar Awqamında másláhátshi, «Qaraqalpaqstan» baspasında redaktor lawazımında uzaq jıllar dawamında jumıs isleydi. Ol kórkem dóretiwshilik penen de pútkil ómiri dawamında shuǵıllandı. Nátiyjede onıń qálemimen dóregen «Xosh dilbarım, xosh qılıqlı qız edin» (1982) povesti, «Bostansız búlbil» (1988), «Tasta da gúlleydi» (1991) romanları óz aldına kitap halında jariq kórdi. Bul shıǵarmalar kitap ıqlasbentleri, ádebiyatshılar, ulıwma zıyalılar arasında úlken qızıǵıwshılıq oyattı. Misalı onıń joqarında atı atalǵan povesti 1980-jıllardaǵı qaraqalpaq povestine qosılǵan belgili úles bolıp, onda muhabbat teması ayrıqsha tásirsheń formada súwretlengen. Avtordıń bul shıǵarmasında lirikalıq hám psixologiyalıq súwretlew usıllarınıń ayrıqsha sheber paydalanılıwı onıń kórkem qunınıń artıwına, jaslar, hátteki, ere sekler arasında da úlken qızıǵıwshılıq penen oqılıwına túrtki boldı.

Al jazıwshınıń «Bostansız búlbil» romanı bolsa 1980-jıllardaǵı milliy romanshılıǵımızǵa qosılǵan belgili úles bolıp, onda ataqlı shayır Berdaqtıń kórkem obrazı isenimli túrde jasalǵan. Avtor tariyxıy-biografiyalıq romannıń kórkem imkaniyatınan sheberlik penen paydalana otırıp, ataqlı shayırdıń ósken ortalıǵı, shańaraǵı, xalıqtıń

kún kórisi, turmıs tárizi fonında onıń kórkem obrazın sheberlik penen sızıp bere alǵan.

A. Sadıqovtıń «Tasta da gúlleydi» shıǵarması bolsa ǵárezsizlik dáwiri qaraqalpaq romansılıǵı tariyxında belgili orın tutadı. Romanıń syujet waqıyaları bas ádebiy qaharman Jumabay degen jigittiń pe-dinstitutta jańa pitkerip kelip, awılındaǵı eń tómen mektepke muǵal-lim bolıp jumısqa kiriwinen baslanadı. Jazıwshı qádimgi ápiwayı awıl turmısın durıs hám biraz tásirli túrde súwretlegen. Usı arqalı jazıwshı romannıń negizgi problematikalıq baǵdarların ortaǵa qoya baslaydı. Mısalı avtor bas ádebiy qaharman Jumabay ósken jámiyet-shilik sharayattıń xarakterin ashıw ushın Sádırbay atlı personajdıń júris-turısın, adamlar menen qatnasın, onıń táǵdirine tubalawshılıq jıllarınıń tiygizgen unamsız tásirin sheber túrde súwretleydi.

Romanda súwretlengenindey, Sádırbay atlı kisiniń balası áskeriy xızmetin ótep úyine qaytadı. Kelse, úyi-qulıplawlı. Bunnan da beter onı jolda ushıratqan ákesi bir-eki jıldan berli kórmegen balasına onlap ta itibar da bermey, «Saw barsań ba?!», – dewi menen qayırılmaq kete beredi. Áne, roman waqıyaların bayanlawdaǵı usı sırlı jaǵday oqıw-shını qızıqtıra baslaydı. Ákesiniń balaǵa degen bul nemquraydı qat-nasınıń sebebi áste-áste belgili bola baslaydı. Bul nárse ádebiy per-sonajdıń awıllasları arasındaǵı dialoglar arqalı sheber túrde ashıladı. Sádırbay otınǵa baratırǵanda aldınan shıqqan balasına: «...Aman saw barsań ba? ...Bala-shaǵalar saw ma? – dep óta ketkeni...

– Sonda, sonıń óziniń bolıp bolǵanı ma eken-áy!? Jańaǵı, bala-sın kórip bolıp kete bergeni hám hayalına aytpaǵının aytaman-aw! Otındı tiyep bolıp, birotala jumıstı pitkerip qaytayıq degen sumlıǵı ma eken?

– Wáy, neǵıǵan! Onda onday sumlıq ne jesin!

– Sonda sol burınnan solay ma, ya soń usınday boldı ma?

– Burınnan jórgeginde qaqqan qıylı ǵoy!

– Qoy, soń jiye-piydeniń astında uyıqlap qalıp tapqan bálesi shıǵar!» (Sadıqov A. Tasta da gúlleydi. Roman. Nókis: «Qaraqal-

paqstan», 1991 endigi mısallar usı basılımnan alınadı, qawıs ishinde tek beti kórsetiledi).

Mine, áskerlikten úyin saǵınıp, dem alısqa kelgen Quwanıştıń ákesiniń túsiniksiz háreketlerine, densawlıǵınıń kemisligine bay-lanış onıń awıllasları arasında bolıp ótken dialoglarǵa jazıwshı tárepinen usınday syujetlik xızmet júklengen. Usı dialoglardan Sádırbaydıń bul keseli paxta defolyaciyası waqtında samolyotlarǵa uw-dári tiyewi aqıbetinde payda bolǵanlıǵın oqıwshı bilip aladı. Bun-nan soń ádebiy personajlardıń biriniń tilinen qosımsha syujet bólegi sıpatında hám memizge málim minaday anekdot berilgen.

«...Ukrainadan defolyaciya waqtında bir eskadrilya kómekke kel-gen. Solay etip, pútkil Qaraqalpaqstanǵa olay da-bulay da defolyaci-ya urǵan. Sóytip, sol eskadrilya qaytadan kómekke kelip qarasa, taǵı da adamlar sol paxtada ızǵıp júrmish! Sonda lyotchikler tańlanıp: – Ástapuralla! Bul xalıq ólimi joq, iyt janlı xalıq eken! Bizler ótken jılǵı defolyaciyadan hámmesi qırılıp qalǵan shıǵar dep oylasaq, ele ızǵıp júrgoy-áy! – dep tańlanıp jaǵasın uslaǵan eken deydi. Bizler sol aytqan xalıqbız».

Xalıq arasında tubalawshılıq dáwirindegi paxta tárbiyası barısındaǵı jónsizliklerdiń aqıbeti haqqında toqılǵan bul anekdotıń K.Mámбетovtıń «Hújdan» romanında da qollanılǵanlıǵın esapqa al-saq, atı atalǵan jazıwshılardıń romanları arasında belgili bir tipologi-yalıq parallellerdi abaylawǵa boladı.

A. Sadıqov «Tasta da gúlleydi» romanında ádebiy waqıyalardı bir-biri menen tiǵız baylanıstırıp hám waqıyadan-waqıya keltirip shıǵara otırıp, syujetti kem-kem rawajlandırıp baradı. Usı arqalı onı dáwir shınlıǵı menen bekkem túrde ushlastırwǵa erisedi. Nátiyjede jazıwshı elimizdegi paxta monokulturasınıń unamsız aqıbetlerin, pútkil xalıq massasın paxtaǵa jegiwdegi jónsiz háreketlerdi súwret-lew romannıń syujetinen keń orın alǵan.

Shıǵarmadaǵı bas ádebiy qaharman Jumabaydıń úyine institut-ta birge oqıǵan dostı, jurnalist jigit Babajannıń qıdırıp kелgende-

gi olar arasındagi öz-ara ángime-poliloglarga da ayrıqsha syujetlik wazıypalar júklengen. Sebebi, Bayjan sol saparı paxta defolyaciyasınıń unamsız aqıbetleri, xalqımızdıń bir jaǵınan ashıq kewilliligi, miynetkeshligi, ekinshi tárepten, júdá juwashlıǵı-mómin xarakteri, tubalawshılıq dáwiri júzegey siyasatı haqqında tolıp-tasıp otırıp haqıyqat gáplerdi aytadı.

Demek xalqımız ótmishindegi dramatizmge tolı waqıyalardı ádebiy qaharmanlardıń óz sózleri, oy-sezimleri, aqıl- parasat tárezisi menen ólshep-shenep sáwlelendiriwiniń ózi jazıwshınıń poetikalıq sheberliginen dárek beredi. Usınday dialoglıq usıllardıń syujetlik xızmetiniń áhmiyeti XX ásirdeń 90-jıllarında jarıq kórgen K. Mámбетovtıń «Hújdan», Sh. Seyitovtıń «Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba» romanlarına da ayrıqsha tán poetikalıq qubılıslardıń biri. Bul usıllar A. Sadıqovtıń biz tallap otırǵan romanında atap ótilgen kórkemlik qásiyetlerinen basqa da syujetlik-kompoziciyalıq hám problematikalıq xızmetti atqarǵan. Máselen, jazıwshı turmıs shınlıǵın hár tárepleme, keń epikalıq masshtabta ashıp kórsetiwdi óz aldına maqset etip qoyǵanlıqtan, romannıń syujet baǵdarları da hár tárepleme rawajlanǵan, ómir kartınaların keń jobada sáwlelendirgen. Usı kózqaras-tan A. Sadıqovtıń «...Tasta da gülleydi» romanında biz toqtap ótken syujet baǵdarlarına qosımsha sol bir tubalawshılıq dáwirinde awıl xalqı turmısında júz bergen kóp ǵana biybastaqlıqlar menen kóz-boyawshılıqlar: paxtanı satıp alıp, jobanı artıǵı menen, hátteki, eki júz payız etip orınlaw; ónimdi burınǵıdan da artıq alıw qastında ximi-yalıq tóginlerdi hádden zıyat qollanıw; usınıń nátiyjesinde jer menen topiraqtın agrotexnikalıq, melioraciyalıq quramınıń buzılıwı, suwdıń shennen tis ısırap etiliwi; artıq suwlardı izeykeshlerge júdá kóp qa-shırıw saldarınan olardıń isten shıǵıwı, brigadir hám tabelshiklerdiń óz shańaraq aǵzalarına is haqını qosıp jazıwı, basshılardıń menmenligi-niń kún sayın artıwı, hátteki, olardıń adam sabaw dárejesine shekem barıp jetiwi, geyde Jumabay qusaǵan haqıyqatǵoy adamlardıń nah-aqtan qamaqqa alınıp, jıl kesip jiberiliwi, bilqastan islengen jinayatlı

islerdiń bolsa jabılıp taslanıwı, bul nársege joqarıdaǵı basshılardıń da aralasıwı, hátteki, jinayattıń basılıp qalıwı ushın jábirkeshke pul usınıp, ar-namısına tiyiwi hám t.b. usı qusaǵan is-háreketlerdiń bariǵı da roman syujetine tiykar etip alınǵan. Bunday hádiyseler ro-mannıń kópshilik orınlarında oǵada xarakterli bolǵan janlı shtrixlar, geyde tereń oyılı filosofiyalıq ishki monologlar, bazda tragediyalıq boyawlarǵa tolı syujetlik detal hám epizodlar, ideyalıq-estetikalıq, poetikalıq xızmeti basım keletuǵın syujet úzindileri arqalı júdá she-berlik penen ashılǵan.

Romanda tubalawshılıq dáwirindegi oysızlıq penen dańqparaz-lıqtıń, jaǵımpazlıq etiw menen ısırapgershiliktiń háwij alıwı da júdá isenimli súwretlengen. Máselen hámeldar Klimniń kurorttan keli-wine baylanış jayılǵan dásturxan átirapındaǵı sharayattı súwretlew arqalı avtor sol dáwirdegi usı baǵdardaǵı unamsız illetlerdi isenimli túrde asha alǵan.

Romannıń ulıwma syujetindegi eń áhmiyetli basqışlardıń biri – bul Mańǵıtbay degen jigittiń tosattan bolǵan ólimi, sonday-aq, onıń dostısı Gedeyniyazdıń motocikl avariyası sebepli bir ómirge mayıp bolıp qalıwı, qolın birotala kestirip taslawı, eki balasınıń bolsa birden órtten tunshıǵıp ólip qalıwına shıdamatǵan Arazbay atlı jigittiń jazıl-mas ruwhıy keselge shatılıwı, shıǵarmanıń sońına taman Jumabaydıń da áytewir nárseden jaman atlı bolıp (paxtanıń suwınıń jolǵa jigıp ketiwi, ǵawashanıń azıraq bóleginiń suw alıwı) qamalıp ketiwi h.t.b. waqıyalar sol dáwirdiń haqıyqat shınlıǵınan alınǵan turmıs faktleri bolıp tabıladı. Olardı jazıwshı oqıwshılardıń júreklerin tebirendirerlik dárejede tásirli etip súwretlegen. Ásirese jas jigit Gedeyniyazdıń qolınıń kesilip sholaq bolıp qalıwı, onıń kishkene qızınıń «bir qolındı qayaqqa taslap kettiń, aǵa?» – dep sorawları jazıwshı tárepinen detal-lastırılıp, ayrıqsha poetikalıq wazıypalar júklenip súwretlengen.

Romannıń tutas syujetlik-kompoziciyalıq bir pútinliginde sal-maqlı orıńǵa iye jáne bir ayrıqsha atap ótetuǵın nárselerdiń biri son-nan ibarat, biraz waqıyalar bas ádebiy qaharman Jumabaydıń yadqa

túsiriwi, kóz aldına keltiriwi hám hár qıylı elesleri túrinde berilgen. Bunda kóplegen syujetlik waqıyalar qaharmannıń ishki keshirmeleri, oy tolǵanısları, psixologiyalıq tebirenisleri sıpatında sáwlelendirilgeni shıǵarmadaǵı poetikalıq sheberliktiń artıwına xızmet etken.

Roman syujetiniń bas ádebiy qaharman Jumabaydıń nahaq túrde bir yarım jılǵa qamalıp ketiwi menen juwmaqlanıwı dáwir shinlıǵına say keledi. Óytkeni, tragediyalıq final romanda súwretlengen dáwirdiń ruwına sáykes keledi. Ulıwma aytqanda, A. Sadıqovtıń «Tasta da gülleydi» romanı tubalawshılıq dáwiriniń ashshı haqıyqatlıǵın milliy prozamızda eń birinshilerden bolıp sheber túrde súwretlep bergен dóretpelerdiń biri. Sonlıqtan da usı roman ushın jazıwshıǵa Berdaq atındaǵı Qaraqalpaqstan mámleketlik sıylıǵınıń beriliwi (1993) avtordıń dóretiwshiligine berilgen ádil baha boldı dep esaplaymız.

A. Sadıqov prozası házirgi dáwirde de óziniń aktuallıǵın joyıtqan joq. «Bilim» baspası jámáátiniń onıń tańlamalı shıǵarmalarınń jıynaǵın jazıwshınıń 90-jıllıq yubileyine baylanışlı qayta bastırıp shıǵarıwı bunıń dálili bolıp tabıladı. Demek, jazıwshı ádebiy miyrası XXI ásirde de ósip kiyatırǵan jas áwladı kámil insan sıpatında tárbiyalawǵa xızmet etpekte degen sóz.

K. Mambetovtıń «Türkstan» (1992) romanı da avtordıń ǵárezsizlik dáwirindegi ideyalıq – tematikalıq hám kórkem-poetikalıq izlenisleriniń jemisi bolıp tabıladı. Sebebi romanda avtor óziniń bunnan aldıńǵı «Bozataw», «Posqan el» romanlarında qollanılmaǵan ózgeshe bir jańasha syujetlik-kompoziciyalıq, poetikalıq – arxitektonikalıq usıldı shıǵarmada júdá sheber isletken. Bul nárse ulıwma milliy qaraqalpaq romansılıǵı tariyxında sezilerli qubılıs boldı.

Romanda bilayınsha qaraǵanda, jazıwshınıń aldıńǵı «Posqan el» romanınıń dawamı, biraq bunda biz avtordıń syujet qurıwdaǵı bashı ózgesheligi – onı bastan aqırına subektiv-psixologiyalıq principke baǵındırǵanı qızıqsındıradı. Durıs subektiv-psixologiyalıq principke hár qanday shıǵarmada da túrlishe formalarda: qaharmanlardıń eske túsiriwleri, xat, olardıń kórgen túsleri, awızsha áńgime gúr-

rińleri h.t.b formalarda ámelge asırıla beriwi múmkin. Usınday usıllar jazıwshınıń buringi «Posqan el» romanında da qollanılǵan hám retli orınlarda tariyxıy qaharmanlardı eske túsiriwleri menen kóz aldına keltiriwleri, áńgime gúrrińler arqalı kórkem-psixologiyalıq sheginisler jasalıp, ádebiy qaharmanlardıń obrazi, tariyxıy waqıyalar hám tariyxıy shinlıqtıń kórkem-poetikalıq áhmiyeti, olardıń emotionallıq tásirtiligi kúsheytip berilgen. Al, bul usıl «Türkstan» romanında pútkilley basqasha, onda kórkem-psixologizm shıǵarmannıń kompoziciyasında bastan aqırına belgilewshi, ústemlik etiwshi princip bolıp xızmet atqarǵan, sóytip jazıwshı romannıń hám dáwirdiń barlıq waqıyaların, qaraqalpaqlardıń bir neshe ásirlik tariyxıy táǵdirin Amanlıq biy basınan keshirgen otız úsh künge, sol künlerdi eslew menen bolıp atırǵan obektiv waqıyalardı parallel túrde súwretlew arqalı jańasha syujetlik-kompoziciyalıq usıldı sheber isletken. Mine, bul usıl tariyxıy haqıyqatlıqtı kórkem haqıyqatlıqqa aylandırıwda, tariyxıy tulǵalardıń obrazın jasawda úlken áhmiyetke iye bolǵanlıǵın kóremiz.

Eger biz «Türkstan» romanındaǵı syujetlik-kompoziciyalıq jańashılıqlardı sóz etiwge kelgende qısqasha mınaday ózgesheliklerge toqtaǵanıwız maqul. Roman qaraqalpaqlardıń Türkstan dáwirindegi Sıǵnaq qalasınıń hákimi Amanlıq biydiń Buxara qalasınıń xan sarayındaǵı miymanxanada tań aldında tús kórip oyatıwın súwretlew menen baslanadı da, sol kórgen túsindegi anasınıń ayan beriwi, onnan balası Amanlaqqa «elge qayt, qulnım, elge qayt!» – degen sózleri arqalı ol erteńine-aq kárwanın atlandırıp, usı arqalı xalıqtı jungar basqınshılarınıń pútkilley joq etip jiberiwlerin sezgendey oy-pikirlerin súwretlew menen baslanadı. Haqıyqatında da, Amanlıqtıń ishki kewil keshirmeleri, sezimler dúnyası aldamaǵan eken. Ol sol jerde-aq bir kárwan basınan elin jaw shapqanlıǵın esitip, kárwandı jolǵa atlandıradı. Amanlıqtıń bolsa kewil xoshı joq. Sebebi, Buxara xanı onıń jumısın jónlep pitkermegen edi. Degen menen, alıp bargan an terileri menen taǵı basqa zatların altın me-

nen azı-kem azıq awqatlıq zatlarğa awmastırıp qaytqan. Kárwannıń ózine ılayıq azıq-awqatı menen qorǵanış-saqshıları, jol azıq tabatıǵın ańshı-mergen jigitleri barshılıq. Usı múmkinshilikleri menen olar alǵa jılıy beredi. Jazıwshı usı kárwannıń jol boyı kórgen turmıs tirishiligin, Buxaradan tap Tórkstanǵa shekemgi tábiyat kórinisleriniń barlıǵın sheber súwretlew menen qatar, ayrıqsha kárwan bası bolǵan Amanlıqtıń ishki oy keshirmelerine, kórkem-psixologiyalıq sheginislerine ayrıqsha áhmiyet berip súwretleydi. Ásirese bul baǵıttaǵı Amanlıqtıń óz xalqınıń tariyxıy jolları, óz balalıǵı, Buxara xanlıǵınıń bularǵa durıs ǵamqorlıq etpegenligi, końsı qazaq xanlıǵınıń doslıǵı menen qaslıǵı, junǵarlar tariyxı hám olardıń túrkiy xalıqlarına tiygizgen apatları, jigitlik shaǵı, basshılıq lawazımlarǵa keliw jolları, ákesi Hákimniń jónsizlikleri hám taǵı basqa hádiyseler tuwralı oyları shıǵarmada orınlı jerlerde biz aytqan otız úsh kúngi ádebiy qaxarmannıń ishki keshirme-yadqa túsiriwleri arqalı júdá sheberlik penen súwretlengen.

Romannıń syujetlik-kompoziciyalıq qurılısında úsh baǵdar: birinshisi, kárwan aǵzalarınıń óz kórgen bilgenleri, jol haqıyqatlıǵınıń shınlıǵın súwretlew; ekinshisi, Amanlıqtıń ishki keshirmeleri, psixologiyalıq tolǵanısları arqalı xalıqtıń tariyxıy dáwirlerine dıqqat awdarıw hám úshinshisi, kárwannıń alǵa jılıp kiyatırǵandaǵı junǵarlardıń qaraqalpaqlardı qırǵınǵa ushıratıw hádiyseleri, bir-biri menen parallel túrde ashılıp barıladı. Mısalı, jazıwshı kárwannıń jolǵa atlanıwın tábiyat kórinisleri menen alıp bilaysha súwretlengen:

«Tústen keyin aspandı bult qapladı. Toqsan jurttan kárwanlar kelip túyiliske Buxara túneriwi menen qala berdi. Qaladan shıqqannan keyin qalıń japıraqlı terekler sıǵasqan awıl baslandı... kók iyisi ańqıp tur... munarlanǵan tawları, sıldırıp aqqan suwları da kóp. Eki kún jol júrsen de el arasınan shıǵa almaysan. Tórt kún júrgennen keyin tóreshik-tóreshik tawlar kórinedi.

Onıń arǵı jaǵı sırdanday dala. Tórkstanǵa jetkenshe ayaǵın shıq ilmeydi».

Mine, bul joldaǵı kárwan tirishiliginiń ózgesheligin kórsetetuǵın obektiv kartina bolıp, ol taǵı da óz reti menen kárwan turmısınan real kórinisleri menen bayıtılıp bara beredi. Kem-kem Amanlıq óz sezimleri-jawgershiliktiń haqıyqatlıǵına kózin jetkere baslaydı. Olardıń elge jaqınlawı menen dáslepki junǵarlar órtegen jerlerden kelip shıqqan kúyiktiń, quyqanıń iyisi seziledi, kuydirilgen awıl, sońınan dushpanlıqtıń aqıbetinde posıp kiyatırǵan xalıqtıń dáslepki toparları olardıń aldınan shıǵa baslaydı.

Tábiyat hádiyseleri hám sol qaraqalpaqlar awılındaǵı ǵarnılar tili hám túsinipleri menen jetkerilgen usı waqıyalar Amanlıq biyler kárwan tartıp Buxaradan beri jolǵa shıqpastan aldın-aq júz bergen edi. Bálki, sonlıqtan da qaraqalpaq biy qolaysız tús kórip oyanǵan eken. Demek jazıwshı eki túrli syujetlik baǵdardı parallel túrde kompoziciyalıq jaqtan birlestirip súwretleydi. Olardıń eki baǵdarı da tásirli hám tereń oylı, bir maqsetke social-psixologiyalıq hám gumanistik, patriothıq ruwqa tolı túrde, ayırım orınlar junǵarlardıń jawızlıǵın ayqınlastırıp ushın tragediyalıq boyawlarǵa malındırılıp súwretlengen. Mısalı: «Bunı sawash dep te aytıp bolmas. Argımaq at minip, polat sawıtlar kiyinip alǵan dushpan tap bir toda bendelerdi jazalap atırǵanday bóz kóylek, jún shekpen kiygen adamlardı buyım shelli kórgen joq. Sayız suwda qalǵan sansız sazanlarǵa shanışqı salǵanday túyredi de tasladı. Jılǵa-saylardıń bári qıp-qızıl qan bolıp kópirip ketti.

...Jasırǵandı jebe menen atıp, qashqandı qılısh penen kesti. Qay jaqqa qarasań «Óldim, apa!» – dep atırǵan dawıs, qılısh tiyip qırıldap atırǵan kempir ǵarrı, kóziniń jası kól-dárya bolǵan bala menen qızkelinshek, aq topıraqtı qızıl qamırǵa aylandırǵan qan, esap-sanı joq ólik...».

Mine, tap usı waqıtlardı bulardıń barlıǵın sezgendey kárwandı baslap kiyatırǵan Amanlıq biy at ústinde tereń oylarǵa shúmer edi, ol óz xalqınıń tariyxıy táǵdirleri menen birge junǵarlar tariyxı hám olardıń Orta Aziya xalıqlarına tiygizgen esapsız qırǵını, jawızlıq

minez-qulq belgileri haqqında túpsız oy teñizine shúmip, ishinde gázep otları qaynar edi. Bunı jazıwshı joqarıdağı waqıyalarğa parallel túrde súwretlegenligi romannıń eń bir utımlı tabıslı belgilerine jatadı.

Romanda kóbinese, Amanlıq biydiń ishki monologı, ishki tolǵanıslarǵa tolı oyları retinde berilgen súwretlewler kimdi bolsa da ózine tartpay, olardı jazıwshı bolǵan kek-gázepelerin oyatpay qalmaydı hám barlıq tayıpdağı oqıwshılarda da gumanistik, patriotlıq sezimlerde oyatadı, jazıwshı qaraydı. Usı oy-sezimlerde jazıwshı taǵı da bul oylarǵa qosımsha dushpanlardıń jazıwshı hárezketlerin kórsetiwshı kartinalardı buǵan parallel túrdegi detallaştırılıp berilgen súwretlewler arqalı barınsha bayıtıp bara beredi. Olardıń qatarında avtırdıń ulıwmalastırılǵan bayanlawlarınan tısqarı jazıwshı nishanların kórsetiwshı jolda dumalap atırǵan náresteniń gelleleri, biraq qolları anasınıń moynınan qushaqlawı menen, awızları emshekte qalǵan balalı analardıń kórinisleri, órtelgen qara úylerdiń kiyizleriniń quyqası ańıǵan bıt iyisleri, jebe menen shansıp, qılısh penen kesip ótirilgen esapsız xalıq hám taǵı basqalar jazıwshı tárepinen ayqın túrdegi kórinisler arqalı emociionalıqtı júdá kúsheytip súwretlegen. Haqıyqatında da, bul sol jıllardaǵı tek ǵana qaraqalpaqlar ǵana emes, al qazaqlardıń da, noǵaylardıń da basına túsken tariyxıy shınlıq kartinaları edi.

Juwmaylap aytqanda K.Mambetovtıń «Türkstan» romanı jazıwshınıń qaharman obrazın jasawdaǵı jańa izlenisleriniń jemisi bolıp tabıladı.

XXI ásirdiń baslanıwı menen milliy romanslılıǵımızda jańasha kórkemlik izlenislerdiń jemisi bolǵan shıǵarmalar jarıq kóre basladı. Usı kózqarastan Q. Mátmuratovtıń «Terbenbes», Á. Paxratdinovtıń «Sheytler táǵdiri», H. Ótemuratovtıń «Tumaris», M. Nızamovtıń «Dushpan» atlı romanları dıqqatqa ılayıq. Oqıwshılar jámiyetshiligi olardı úlken qızıǵıwshılıq penen kútip aldı. Bul romanlarda biziń xalqımızdıń ótkendege táǵdirine tariyxıy kózqarastan qatnas jasaw hám oǵan sovetlik ideologiya húkim súrip turǵan dáwirde pútkilley basqasha social-psixologiyalıq, ádep-ikramlılıq hám ideyalıq jaqtan

baha beriw seziledi. Olarda eń aldı menen milliy qádiriyatlarımızdı qayta tiklewge umtıw, ótkendege ataqlı ruwhaniylerdiń, tariyxıy ǵayratkerler menen isbilermenlerimizdiń obrazların erkin hám biy-ǵárez kózqaraslar negizinde ashıp beriwge umtıwıstı bayqaw qıyın emes. Olardıń ayırımlarında jańasha kórkem-poetikalıq usıllardı aktivlik penen isletiw sheberligi ayırıqsha kózge taslanadı. Bulardıń barlıǵı milliy ǵárezsizlik dáwiriniń biziń ádebiyatımızǵa jaratıp bergен imkánıyatları tiykarında iske asıp atır dep oylaymız.

Ǵárezsizlikke erisken jıllar ishinde ótmish waqıyalarına obektiv qatnas jasawdıń arqasında júzege kuelgen shıǵarmalar barshılıq. Olardıń biri Q. Mátmuratovtıń «Terbenbes» romanı bolıp tabıladı. Ol keń jámiyetlik arasında úlken qızıǵıwshılıq oyattı. Sonlıqtan a baspa sózde bul roman haqqında ayırım unamlı pikirker de jarıqqa shıqtı. Avtor atı kórsetilgen romanında dáwir nápesin durıs sezini, házirgi kórkemlik, ideyalıq-estetikalıq talaplarǵa say halda áhmiyetli máselelerde ortaǵa taslaǵan. Romannıń «Lepesbay» atlı 1-kitabı oqıwshı qolına jetip bardı. Onda óziniń kúsh-ǵayratı, hadal miyneti menen bayıǵan, bolıs dárejesine jetken, xalqına kóp qayır-saqawat islegen Lepes baydıń, onıń dógerindege ataqlı isbilermen tulǵalar menen ruxaniyalarımızdıń, bilimdan axun-ıyshanlarımızdıń obrazları obektiv túrde súwretlengen. Bul nárseniń házirgi dáwirimiz ushın áhmiyeti júdá úlken.

Romannıń jazıwshı tárepinen ayırıqsha bir pafos penen jazılǵanlıǵı onıń prolog bóliminde-aq kózge taslanadı. Bunda qálem iyesi-niń drama janrındaǵı arttırǵan tájiriyesi roman janrında da aytarlıqtay tabıslarǵa erisiwine tiykar bolǵan. Máselen avtırdıń kartinalıq kórinisler jasawdaǵı, dialoglardı isletiwdegi hám dramalıq tartısqa tolı qıymıl-qozǵalıslardı dálme-dál súwretlewdegi sheberligi turmıs ahınlıǵın kórkem haqıyqatlıqqa aylandırıwǵa xızmet islegen. Hátteki romannıń prologı de úlken poetikalıq funkciyanı atqarıp tur.

«— Al, Jiyeń jıraw júrek jalǵańan bolsań meniń izime er, ho-o ana tóbeniń basına shıǵamız! — dep Qabaqlı ata arqa táreptegi eń biyik bir tóbeni kórsetip qolın shoshayttı.

– Tóbeniń basında ne bar ata?

– Júre ber, mákanındı kórsetemen!

Tañlanganнан jırawdıń kózleri dóńgelenip sala beredi.

– Ol qay mákan, ıras-aq jetkenimiz be?

Qabaqlı ata Qabağı sıqlıdap únsiz júre berdi. Jiyen júregi qanasına sıymay baratır, jarılıp ketejaq, jarılıp! Olar qumdı espelep biraz júrdi de tóbege jaqınladı...

– Órmele, jıraw, órmele! – dep qabaqlı ata toǵanaqlap qaq ayırǵan saqalın sıypalap kúlip turdı. – Mine, bul seniń... – posqan eldiń jańa mákanı!

– Kóǵalay kók teńiz!...

– Awa, bul Aral teńizi! Ho– o, ana tusta, – dep qolın shoshayttı ǵarrı, – Terbenbes degen ataw bar, arqası teńiz, qublası-qır. Qále-balıq je, qále-diyxansılıq etip, mal baqı!».

Jazıwshı dialoglardı usılay utımlı isletiw menen qatar, ádebiy qaharmanlardıń qıymıl-qozǵalısların, kartinalıq kórinislerdi sáwlelendiriwde poetikalıq sheberlikke eriskeni anıq kórinip tur. Dramalıq shıǵarmalarda kóp isletiletuǵın bul poetikalıq belgilerdi avtorıń realistiklik prozada da qollanıwı oǵan súwretlenip atırǵan dáwir haqıyqatlıǵın ashıp beriwde kóp járdem bergenligi belgili bolıp tur.

Romannıń biz keltirgen prologinen soń-aq jazıwshı bas ádebiy qaharman Lepes baydıń ishki ruwıy dúnyasına tereńnen enisip, onıń ishki psixologiyalıq ózgerislerin aytarlıqtay sheberlik penen beriwge erisken. Usı maqsette avtor qaharmanń ishki monologlarına kóbi-rek orın ajratqan.

Máselen, avtor Lepestiń Sayım bolıs penen qısqasha hám keskin dialogın beredi de, soń dárriw bas qaharmanń ishki monologi menen avtorlıq maǵlıwmatnamalardı izli-izinen keltirip jiberedi:

«– Shay ishıp otırsań-o Lepes!– ...

– Úy ózimdiki, biz shayǵa qanıp otırǵan adambız... «ákeń awzın s... ǵarrı kóppegi seniń, tap óziniń úyinde otırǵanıday mirát etkeni nesi!?! Tamaǵına kerek bolsa, záhárine ishe ber, so jup jaǵasınan

súyrep úyden shıǵarsam ba eken?!» – dep oylanıp, ózi qara torı jigit, buringıdan da beter surlanıp, qaraltım júzleri shoyınday siresip, qaq mańlaydı qaq jarıp shıqqan qır murınıń tanawları jelbezekenip, ashıwın zorga degende ishine jutıp otırdı» /Sonda, 21-22-betler.

Bunday dialog, qısqa portretlik súwretlew menen ishki monologtıń qosıp isletiliwi romannıń poetikalıq qurılısıń quramalıǵın ańlatıw menen qatar, súwretlengen waqıyalardıń oqıwshılardı degen emociionallıq tásirin kúsheytiwge xızmet etedi, keleshek syujetlik-kompoziciyalıq rawajlanıwǵa tiykar tayarlaydı. Atap aytqanda, endi jazıwshı ádebiy qaharmandıǵı usınday psixologiyalıq ózgerisler menen ashıwlı halattıń sebebin ashıw ushın psixologiyalıq sheginis jasaw usılın qollanadı. Basqasha aytqanda, waqıyalardı bayanlaw keyinge shegindirilip, endi avtor Lepestiń 14-15 jaslar shamasındaǵı balalıq dáwirlerin súwretlewge ótedi.

Demek, bul arqalı romandaǵı waqıyalardıń xronologiyalıq usıl-da emes, al subektiv psixologiyalıq usıl-da súwretlenedi. Bul nárses romanda geyde ádebiy qaharmanlardıń eske túsiriwleri, kóz aldına keltiriwleri, bazı da olardıń basqa bir ádebiy qaharmanǵa awızeki túrdegi gúrrińni, aytıp beriwleri formasında utımlı qollanılgan. Nátiy-jede syujetlik waqıyalardıń oqıwshıǵa degen tásirtiligi, emociionallıǵı artıp baradı.

Q. Mátmuratov bas qaharman Lepes baydıń ómir jolın tap 14-15 jasarlıq bala waqıtlarınan baslap tap bolıs bolǵanǵa shekemgi aralıqtaǵı waqıyalardı sheberlik penen súwretleydi. Jazıwshı subektiv psixologiyalıq principke negizlenip tiyisli ornarda Lepes baydıń qazaq qızı Mırzagúlge qalayınsha qosılǵanlıǵın, Aralskiyde jasawshı oralskiy bayı Bogonenkoǵa da qáytıp unap, onnan kóp muǵdardaǵı-kreditler alıwǵa miyasar bolǵanlıǵın hám taǵı basqa da waqıyalardı ádebiy qaharmanń basqa personajlarǵa aytıp bergen awızeki gúrriń-áńgimeleri arqalı súwretlengen. Avtor olardı baslı syujetke tıǵız biriktiriw arqalı bul qosımsha syujetlik waqıyalardıń ádebiy-poetikalıq nátiyjeliligine erisedi. Basqasha aytqanda avtor waqıyalardı

bir uptegi tásirsiz dizip bayanlawdan bas tartıp, ádebiy qaharmanlardıń turmıs hádiyseleri menen óz ómirlerindeki waqıyalar menen qubılıslardı salıstırıp bahalawlarına jol ashadı.

Jazıwshınıń Lepes baydıń ómir jolları menen soǵan baylanısh waqıyalardı sáwlelendiriw principindeki baslı nárse sonnan ibarat, bunda avtor turmıs shınlıǵın buringı sovet dáwirindegidey klassıq principlerge baǵındırıp yamasa jasalma túrde boyap, yaki bolmasa ayırım ersi momentlerdi jasırıp qalıp súwretlemegen, al olardı obyektiv túrde sáwlelendiriwge umılǵanlıǵı sezilip turadı. Álbette, bular milliy ǵárezsizlik ideologiyasınıń, demokratiyalıq jámiyet qurıw ideyalarınıń jemisi bolıp tabıladı.

Juwmaqlap ayıtqanda, Q. Mátmuratovtıń «Terbenbes» romanı milliy prozamızda jańa ideyalıq-tematikalıq baǵdardı baslap berdi. Onda isbilermen ata-babalarımızdıń, ruwhanıylarımızdıń kórkem obrazları ǵárezsizlik zamanı kózqarasınan sheber túrde jasalǵan.

1930-50-jıllardaǵı qaraqalpaq xalqınıń basınan ótken mashaqatlı turmısı haqqında jazılǵan shıǵarmalar az emec.

Biraq, ǵárezsizlik dáwirine deyin ótmish waqıyaları kommunistlik ideologiyaǵa xızmet etetuǵın socialistlik realizm metodı talaplarına muwapıq súwretlengenlikten, jazıwshılarımız ótmish waqıyaların qalıs hám haqıyqat túrde súwretley almas edi. Al házir jaǵday basqasha. Bul dáwir waqıyaların súwretlewde ótkinshi ideologiya talaplarınan bas tartıp, ǵárezsizlik zaman kózqarasınan qálem terbetip atırǵan jazıwshılarımız barshılıq. Solardıń biri belgili jazıwshı Muratbay Nızanov bolıp tabıladı. Ol óziniń «Dushpan» (2010) romanında usı dáwir haqıyqatlıǵın qalıs túrde súwretlewge umılǵanlıǵın kóremiz.

Súwretlenip otırǵan turmıs shınlıǵın kórkem haqıyqatlıqqa aylandırıwda romanda súwretlengen birneshe bas ádebiy qaharmanlardıń hám personajlardıń sheber túrde jasalǵan obrazları salmaqlı funkciyanı atqarǵan. Mıcalı bas ádebiy qaharman Qudaynazardıń obrazın jasawdaǵı avtorıń sheberligine itibar bereyik. Ol júdá qaysar, ar-namıslı, márt, miyrimli, aq kókirek, úlkenge húrmet, kishige

izzet kórsetetuǵın awılardıń kátquda adamlarınıń biri. Onıń bunday qásiyetlerin tómendegi qatarlar arqalı biliwimizge boladı. Máselen, Abdikerim «qaraqulaq» Porxan maqsımınıń úyin tintiwge kelgeninde onıń balasına jala jawıp onı alıp ketpekshi bolǵanında Qudaynazardıń onı alıp qalıp, ózi zorabanlar menen ketiwdi abzal kóredi. Maqsımınıń bala shaǵası menen qońsı-qobaları onıń izinen qarap, bolǵan waqıyaǵa qattı qıynalıadı. «...Olar bárinen de beter Qudaynazar bajbandı ayadı. Ol awılardıń kátqudası edi. Obal-sawaptı biletuǵın, qanatlıǵa qaqtırmaytuǵın, tumsıqlıǵa shoqıtpaytuǵın, ór jaǵınıń panası edi bul awılardıń! Endi halı ne keshedi» (37-bet).

Bunnan tısqari, Qudaynazarǵa jala jawıp qamatqan Abdikerimdi qamaqtan qaytqanan soń da ol hesh ayıplamaydı. Awıl adamlarınıń Abdikerimdi ǵarǵanında da Qudaynazardıń olarǵa aytqan sózlerinen onıń incanıylıq pazıyletler iyesi ekenligin kóriwimizge boladı.

«Qudaynazar úsh kúnnen keyin qayıp keldi. Awıl bolıp, baladan-shaǵaǵa deyin hámme quwanıp qoya berdi.

– Aman-esen keldiń be, shıraǵım?

– Ońbaǵanlar azap bermedi me?

– Qudayım sol qaraqulaqtıń qazanında qan qaynaǵay!

Qudaynazar hámmesine tásele berdi.

– Qoyınlar! Oǵan sonday tapsırma bar shıǵar. Jaqsısı tilińizge bek bolıń, «ǵarip jolı qaysısań» dep júre berinler. Quda qálese bul kúnderden de shıǵısamız» (37-bet).

Qudaynazar obrazı arqalı jazıwshı 1930-jıllarda molla-iyshanlar menen qatar xatlanıp ketken orta dármiyan hám bardamlı xojalıqlardıń basına túsken awır músiybetlerdi sáwlelendiredi. Sonıń menen qatar bul obraz arqalı watandarlıq urıstan balası nemec qızına úylenip qaytqanlıǵı ushın awıllaslarınan qanshelli azap kórgenligi, hátteki awılınan kóship ketiwlerine shekem júdá sheber súwretlengen. Romanda Aytımbet maqsım, Ayımbet iyshan, Porxan maqsım, Ótenazar, Begmurat shıyıqshı, Írisnazar, Aysara, Carıǵúl h.t.b. personajlar bir-birine usamaydı, Olar individual xarakterge iye. Bul per-

sonajlar arqalı avtor dáwir ruwhın, qaraqalpaqlardıń milliy psixologiyasını ashıp bergen. Mısalı:

«Zer kesada sarı mayday tawlangan bir keca shaydı alağanına qoyıp, kózi menen Aysaraǵa usındı. Aysara iybe saqlap kelip, kesanı aldı hám izi menen básıp kelip ornına otırdı». (29-bet.). Mine, usı bir ǵana epizodtıń ózi qaraqalpaq xalqınıń dástúrleriniń birin kórsetiw menen birge, qaraqalpaq qızına tán bolǵan qásiyetlerdiń biri-iybelilikti ózinde sáwlelendirip tur.

Porxan maqsımınıń eltisi Sarıǵúldıń portreti hám háreketinde de tap usınday milliy-qádiriyatlar kórinedi: «Ásirece, iyshangá suwınıń usı qızı Sarıǵúl dım pákize kórindi. Shıray deseń quday bergen shıray bar, uzın boylı taldırmash, qara shashı tobıǵına túsedi, eki júziniń kúldirgishi almanıń shanaǵınday. Xızmetin aytpaysañ ba, shay ákelce de, quman ákelce de miymanlarǵa jelkesin kórsetpec, hár saparı ókshecin bálent kótermey, izi menen básıp shıǵar edi». (45- bet). Avtor bul eki obraz arqalı qaraqalpaq qızınıń ózine tán bolǵan xarakterin jaratıp beredi. Olardıń tárbiyalılıǵı, aqıl-parasatı, iybeliligi, uyalshańlıǵı, sıyaqlı qásiyetlerdi ashıp beredi. Bul eki obraz da romanda sátli shıqqan.

Romannıń dáslepki betlerinde onshelli kózge túspegen Írisnazar obrazı tórtinshi bólimde elewli orın iyeley baslaydı. Ucí bólimde onıń xarakterı tolıq ashıladı. Írisnazar obrazı adamgershiliktiń hám muhabbatqa sadıqlıqtıń simvolı sıpatında súwretlengen. Ol óz muhabbatı jolında qáwipli sınaptan da hesh ekilenbecten óte aladı. Rus qızı dep oylagan Margaritanıń nemec qızı bolıp shıǵıwı onıń pák sezimlerine hesh qanday sayǵı salımaydı. Margaritanı izlep Kalmikovaǵa, soń Qazaqstanǵa barıwı hám onı alıp qaytıwı onıń muhabbatınıń kúshliligin bildiretuǵın bolca, nemeclerdi «dushpan» dep bilgen qáwipli bir dáwirde Margaritaǵa úyleniwı onıń insanıylıq sezimleriniń joqarı ekenligin dálilleydi. Ol basqalar nemec milletine tiyisli bolǵanlıǵı ushın Margaritanı «xalıq dushpanı» dep ataǵanda da súyiklisinen keship ketpecten, kerisinshe, oǵan súyenish bolıwı

da úlken mártlik edi. Bunıń baslı sebebi Margaritanıń ruwhıy jaqtan pákligi, joqarı adamgershilikke iye ekenliginde eń áhmiyetlisi, bul qızdıń fashizimdi ólerdey jek kóretuǵınlıǵında. Bunı kórip bilgen Írisnazar da oǵan kewil qoyadı hám qıyınshılıqlarǵa qaramastan, Margarita menen óz táǵdirin birlestiredi.

Romandaǵı bac qaharmanlardıń biri Ábdikerim shıǵarmanıń aqırına shekem unamsız obraz sıpatında kórinedi. Biz waqıya menen tanısıp barǵan sayın romannıń ataması tap usı obraz ushın arnap tańlanganday seziledi. Ol Seytimbet maqsımınıń esiginde júrgen bir jetim, taza húkimettiń «qaraqulǵı», «Ishinennen shıqqan jaw jaman» degen, ol kimniń úyinde ne barın aytıp berce, ótirigi shıqpadı, erteńine oyanyı shapki kiygen eki-úsh adam kelip, qorasınan malın, urasınan dánin alıp ketip turdı» (25-bet). Ábdikerim ushın berilgen bul cıpatlama durıs pa edi. Haqıyqatında ol qanday adam edi. Onıń ishki jan dúnyasında nelerdiń ala-burqan bolıp shańǵıtıp turǵanın kim túsine aladı?!

Biraq, avtor Ábdikerimniń psixologiyasını birden ashıp taslamaydı, kerisinshe, biz waqıyanıń juwmaǵında ǵana onıń haslı tábiyatın bilip alamız. Avtorıń sheberligi de mine usında. Ol bul obraz arqalı totalitar dúzim húkimranlıq qılıp turǵan bul dáwirde hayal-qızlardıń ar-namısını ayaq-astı etip qorlanganlıǵın, perzentine atalıq qılıw túwe onı tán alıwǵa da ar qılatuǵın jáne xalıqtıń kózine ucı biyshara jetimge kózabaǵa jaqsılıq etip sawapqa kómilgen maqsımsımaq adamlardıń obrazın avtor tereń ashıp beredi. Bir ǵana Ábdikerim obrazı arqalı zaman qısıwmetinen azap shekken jarlı-jaqıbaylardıń ómiri romanda sheber súwretlengen. Sonıń menen qatar, bul obrazda insanıylıq, adamgershilik pazıyetlerdiń de ushqımı seziledi. Qudaynazardıń ruwhı dıń aspanǵa shıǵıp Ábdikerimdi izleydi. Ábdikerim menen tillesiw Qudaynazardıń oǵan degen kóz qarasin pútkilley ózgertip jiberedi. Sebebi, ol Seytimbet maqsımınıń qulı emec, al perzenti edi. Solay bolsa da, xalıqtıń kózine bále kóringen Ábdikerimdi ǵargıc urıp, jazılmas dártke jolıǵadı. Usı dialogtıń baslanıwına názer salayıq:

«Ruwh Qudaynazar bolıp ecikten tup – tuwrı kirip bardı. Ha, Qudaynazar ağa keldiñ be? – dedi Ábdikerim peshaxanannıń ishinen. – Meniñ oñ jaǵıma kelip otır. Peshaxanannı ashpa biraq!» (251-bet). Ne sebep Ábdikerim Qudaynazar menen betpe-bet sóylece almaydı? Qorıqqanlıǵı ushın ba yamasa keselin jacırǵısı keldi me? Yaq, ol Qudaynazardıń kózi menen ayıplı kózlerdiń dúgisiwinen uyalatuǵın, qısmatuǵın edi. Nege? Sebebi, ol xalıq ushın «qaraqulaq» bolıwı menen birge Aytımbet ǵarınıń kelini Gúljamıyları hayallıqqa aladı. Húkimet adamı bolǵanı ushın, álbette, oǵan hesh kim qarsılıq ete almaytuǵın edi. Bul sıyaqlı unamsız waqıyalar urıs dáwirinde júz bergengligi tábiyiy. Qudaynazardıń ruwhı menen tillesken Ábdikerimniń dialogi arqalı biz onıń dushpan yamaca dushpan emecligi ekenin bilip alamız.

Ulıwma alǵanda, «Dushpan» romanında avtor hár bir personajǵa óz aldına bir xızmet júkleydi. Hár bir obrazdıń xarakterinde sol dáwirdiń áhmiyetli tárepleri kem-kemnen ashılıp baradı. Ayırım obrazlardıń tolıq ashılmaǵanlıǵın esapqa almaǵanda, avtor romanındaǵı obrazlardı dóretiwde ádewir jetiskenliklerge erisken.

Ǵárezsizlik dáwiri romansılıǵında H.Ótemuratovannıń «Húrliman» (1991), «Tumaris» (2006-2007) shıǵarmaları belgili orın iyeleydi.

Avtordıń ótmishke ayırıqsha sezimtalıq penen qatnas jasaǵanlıǵı Húrliman baqsınıń kórkem obrazın sheber túrde jasaǵanlıǵında ayqın kózge taslanadı. Onda eń aldı menen Húrliman baqsınıń hadallıǵı, ruwhıy dúnyasınıń názikligi, gózzallıqtı, qorshaǵan ortalıqtı tereń sezimtalıq, ayırıqsha estetikalıq zawıqlanıwshılıq penen qabil ete alıw uqıbı, insan balasındaǵı jawızlıq penen miyrimsizliktiń gúresi talap dárejesinde ashıp berilgen. Bunıń ushın jazıwshı romangá ózine tán qısqa hám ıqsham syujet hám oǵan saykes keletuǵın konflikt tanılay bilgen. Bunıń ústine avtor bir neshe detallıq súwretlewlerdi, dialog hám ishki monologlardı, peyzalıq súwretlewlerdi, gallyucinaciyalıq processlerdi, tús kóriw motivlerin, qıymıl-qozǵalıstı tipindegi súwret-

lew usılların durıs tanılap, olardı orınlı jaylastıra bilgen. Nátiyjede kórkem prozamız benen ulıwma ádebiyatımızda burın onday itibar berilmey kiyatırǵan Húrliman baqsınıń obrazın talapqa muwapıq ashıp beriwge erisken.

Húrlimannıń baqsı qız bolıp jetilisiwinde onıń ákesi Berdaq shayırdıń áhmiyeti ullı ekenligi ayan. Sonıń menen qatar, onıń baqsıshılıq óneriniń tolıq iske asıwında ómirlik joldası Qabıldıń roli de úlken áhmiyetke iye boldı. Sol sebepli de jazıwshı romandı Qabil menen Húrlimannıń qostarlıq kúnlerindegi baxıtlı demlerin, bul eki jastıń poeziyaǵa degen qushtarlıǵın tartımlı syujetlik detallar arqalı súwretlew menen baslaydı. Qabil úyinde Ájiniyaz shayırdıń «Ay álip», «Sáwdigim» hám t.b qosıqların inıldap aytıp otırǵanda onıń ústine Húrliman kirip keledi. Eki jastıń shayırsılıq, baqsıshılıq, ulıwma kórkem óner tuwralı túsinipleri bir jerden shıǵadı. Usı sebepli Qabil qostarınıń qosıq aytıp saz shertiwine ruxsat beretuǵınlıǵın, biraq bunıń ushın biraz sabır etip turıwın keńes etedi. Degen menen Húrliman buǵan shıdamay, kókiregi hallas urıp, shaǵlap qosıq aytıp, saz shertip, qolına duwtar alǵanlıǵın sezbey de qaladı.

Romanda, ásirese, Húrlimannıń jaslayınan-aq tábiyat penen sırlasıp, qorshaǵan ortalıqtıń gózzal tábiyatı menen álwan túrli reńlerin úlken qızıǵıwshılıq hám tereń máni berip baqlawları júdá jaqsı ashılǵan. Máselen, qonılas qoldawlı menen múyten awıllarınıń jazǵı jaylaw mákanına kóship barıw waqıtlarındaǵı baqsı qızdıń tábiyat, Ámiw, Aral menen sırlasıw, tillesiw máwritleri shıǵarmada júdá orınlı sáwlelengen.

Bulardıń hámmesi Húrliman baqsınıń ishki psixologiyalıq keńshirmelerin tereńnen ashıp beriwge jumsalǵanı avtordıń sheberliginen dárek beredi. Sonıń menen qatar, dóretpede klassik shayırlar Nawayı, Maqtumqulı, Berdaq, Ájiniyaz shayırlardıń qosıqlarınıń Húrliman tárepinen sheber atqarılıwı baqsı qız obrazınıń tolıǵıraq hám tereńnen ashılıwına xızmet etken. Sonday-aq, romanda xalıq qosıqları menen yar-yarlardıń ashılıq dástanlarındaǵı qosıqlardıń

túrlishe variantlarınıń atqarılıwı da Húrliman baqsı obrazınıń avtor tárepinen sheber jasalıwında úlken áhmiyetke iye.

H. Ótemuratova romanda ásirese hayal- qızlar azatlıǵına janashılıq penen qatnas jasap, olarǵa gumanistik kózqaras penen qaraǵanlıǵı onıń Júginis penen Aytolǵan sıyaqlı jaslar dıń táǵdirine baylanıslı júdá sheber ashılǵan. Bir-birine ashıq jaslar dıń qosılısıwına ata-anaları qarsı boladı. Usı sebepli Húrliman olardıń «qashıp ketiw» jolı menen turmıs qurıwın úgitleydi. Biraq, Húrliman eń aqırında óziniń bul háreketiniń olarǵa degen jaqsı niyeti sebepli islengenligin qız dıń anasına túsindirip, keshirim soraydı. Biraq Aytolǵannıń ornına onıń jap-jas sińlisi mal ornına satılıp ketkenligi Húrlimanǵa burınǵıdan da batadı.

Romandaǵı endigi syujet baǵdarlarınıń kópshilik bólegi Berdaqtıń qızına qosıq aytıwǵa ruxsat etip, oǵan pátiya beriw máresimlerine, awıl daǵı dúmshe mollalardıń, sońınan Qaraqum iyshannıń Húrliman- nıń qosıq aytıw háreketlerine irkinish jasawǵa baylanıslı rawajlanadı. Jazıwshı Berdaqtıń qızına arnalǵan «Húrlimanjanım...» qosıǵınıń dóreliw tariyxın romanda durıs keltirip ótedi. Onda Berdaq óziniń baqsıshılıq ónerin keleshekte Húrlimanǵa tapsıratuǵınlıǵın kópshilik aldında tuwrıdan-tuwrı aytadı. Ol ákesiniń pátiyası hám eri Qabıldıń ruxsatına bola qurdası Rasuliy menen Gúlbáhardıń toyında eń birin- shi mártebe qalıń qurǵa shıǵadı, qolǵa duwtar alıp sherin tarqatadı. Romanda tap usı jerden baslap-aq onıń qarsılasları, awıl-eldiń ósek- shi qatın hám erkekleri buǵan qattı narazı boladı. Óytkeni, xalıqtıń úrp-ádet dástúrleri menen diniy tártiplerge bola hayal-qızlar dıń mu- habbat qosıqların, intimlik oy-sezimlerdi kópshilik aldında járiya qılıp, dawıs kóterip aytıwına qatań tuyn salınǵan edi. Al, Húrliman bolsa toyda bul tártiplerge qarsı keletuǵm háreketler islep, muhabbat qosıqların jańǵırtıp saladı.

Kórkem óner menen hayal-qızlar táǵdirin jete túsinebewshilerdiń Húrlimanǵa degen narazılıǵı menen qarsılıǵı juwıq arada basılmay- dı. Nátiyjede, Húrlimannıń toydan kiyatırǵanda júzine nıqap kiy- gen birewler uslap alıp, qorqıtıp, azaplap esten tanıp qalǵan baqsını

atınıń erine kese taslap, duwtarın sındırıp, onı da erge tańıp jiberedi. Olar Húrliman jolda ózi-aq jan tapsıradı degen pikirge keledi. Bi- raq iyesine sadıq jániwar onı óz úyine aman alıp keledi. Húrliman uzaq waqıt emlenedi. Nátiyjede ol taǵı da xalıqqa óz óneri menen xızmetin dawam ete baslaydı. Endi ol óz sharıqlaǵan hawazın taǵı da keńirek aymaqlarǵa jayıp jiberedi, talantlı balaları Sarıjan menen Qarajandı da qasına alıp, el aralap, túrkmenler arasında da boladı. Bul jerde Húrlimannıń baqsıshılıq etiwın pámlemegenler onı bala- ları menen qosa qamaqqa aladı. Biraq ol jerdegi jas jigitter Tórtkúl qalasınıń Muzaffat hákimine astırtın adam jibertip, olardı qamaqtan aman qutqaradı. Mine, usı waqıyadan baqsıshılıq ónerin dawam etiw- di perzenti Qarajanǵa miyras etip tapsırǵanı romanda ornlı syujetlik detallar menen sáwlelengen.

«Ámiwdárya» jurnalınıń 2006-2007-jıllardaǵı sanlarında jazıw- shınıń «Tumaris» romanı járiyalandı. Bul roman avtor dıń úlken tariy- xıy tulǵanıń kórkem obrazın keń epikalıq masshtabta ashıp beriwge degen umtıstan dóregen shıǵarma bolıp esaplanadı. Jazıwshınıń al- dına qoyǵan wazıypasınıń ózgeshelikleri menen qıynshılıqların, bul joldaǵı onıń tabısları menen kemshiliklerin de usınıń menen túsiniw- ge boladı.

H. Ótemuratova eń aldı menen sol dáwirge tán bolǵan qırǵın sawashlar menen basıp alıwshılıqtı, tonawshılıqtı, bir qáwim me- nen ekinshi bir qáwim ústinen ústemlik etiwge qushtarlıǵın hám t.b. siyaqlı qarama-qarsılıqlardı romannıń ádebiy konfliktine tiykar etip alǵanı maqsetke muwapıq bolǵan. Eń baslısı hár bir qáwimlik birlespeniń ishindegi kúnshilik, satqınlıq sebepli erler menen hayal- lar arasındadı kelip shıqqan qarama-qarsılıqlı háreketlerdiń dina- mikasin dóretpeniń konfliktine tiykar etip aladı. Usı konfliktlerdiń tiykarında jazıwshı qaharman hayal Tumaristiń joqarı patriotizmin tereńnen ashıwǵa háreket etedi. Avtor romanda Tumaris hám Kir arasındadı qarama-qarsılıqlardı súwretlewge ótpesten burın, massa- getler qáwiminiń ózleriniń ishindegi ayırım kimselerdiń márt patsha

hayaldı joq etiwge qaratılğan pitnesin ashatuǵın súwretlewlerdi beredi. Bunnan gázeplengen Tumaristıń psixologiyalıq keshirmelerine, óz-ózine esap beriwlerine jazıwshı ayrıqsha dıqqat awdaradı.

Bunda ol Tumaristıń ishki monologlarına, onıń avtor sózi hám avtorlıq bayanlawlar menen tıǵız birigip ketken formalarına ayrıqsha dıqqat qaratadı.

Bas qaharman Tumaristıń tolǵanısların, ishki psixologiyalıq keshirmelerin beriwde personajdıń ishki monologın sintezlew forması dóretpeniń individuallıq ózgesheliginiń bir tárepini ańlatadı. Avtorlıq bayanlawdıń mine, usı stili bul dóretpeni jazıwshınıń basqa roman hám povestlerinen, sonday-aq basqa da tariyxıy shıǵarmalardan biraz ajratıp turǵan sıyaqlı. Avtorlıq bayanlawlar menen romanda qaharmannıń ishki monologiniń sintetikalıq birliginiń aktivlik penen isletiliwi onıń kórkem obrazınıń júdá isenimli túrde jasalıwında úlken áhmiyetke iye bolǵan. Bul usıl jazıwshıǵa tek Tumaristıń ǵana emes, al basqa da qaharmanlardıń obrazların tereńnen ashıp beriwge, ulıwma insan balası psixologiyasınıń ózgesheliklerin súwretlewge imkaniyat jaratqanday kórinedi.

H. Ótemuratovnıń bul romanında patsha hayaldıń obrazın hám onıń tragediyalıq sıpatın ashıp beriwge tiykar bolıp xızmet etedi. Óytkeni massagetlerdiń óz ishindegi usı qarama-qarsılıq – Tumaristi birotala joq etiwge degen ayırım kimselerdiń umtılsı, hátteki, Iran patshası Kir menen bolajaq sawashlar aldında da dawam etedi. Tumaris tis-turnaǵına shekem qurallanǵan hám san jaǵınan basım dushpanların jeńip shıǵıp, Kirdiń basın kesip alıp, onı mes tolı qanǵa tıǵıp qoyǵannan soń da satqınlıq kelip shıǵa beredi. Óz ishindegi dushpanları patsha hayaldı uyqıda waqtında óltiriwge erisedi, kelińi Zarinanı da joq etedi. Al, bul waqıtta miyrasxor bolıwǵa haqlı Qumar bolsa, bir kempirdiń úyinde jasırın túrde saqlawlı edi. Ol Tumaristıń aqlıq qızı, Zarinadan tuwılǵan balası Saparganistıń qızı edi. Bul nárse romanda konfliktlerdi shiyelenistiriw maqsetinde sheberlik penen súwretlengen:

Kirdiń patsha hayal Tumariske ashıq bolıwı da óz aldına qızıqlı hám qarama-qarsılıqlı waqıyalardı tolı bolıp, olar romannıń konfliktiniń bunnan bılay da keskinlesiwine tiykar bolǵan. Kir ańshılıq shıkarlarınıń birinde patsha hayal Tumaris penen ushırasıp qaladı. Iran patshası jupını kiyimlerde júrip ań ańlaw waqtında dáslep Tumaristi tanımay qaladı.

Sońınan ol mergenligi hám mártligi menen kózge túsken, júzinde noqat qalı bar patsha hayalǵa ashıq bolıp qalıp, oǵan jawshı jiberedi. Biraq Iran patshasınıń bul háreketlerine Tumaris qayıl bolmaǵan soń, ol massagetler elin basıp alıw ushın júris baslaytuǵınlıǵın járiyalaydı. Roman waqıyaların súwretlewdegi dramatizmnıń kúsheyiwı de usıǵan baylanıslı.

Romannıń bayanlaw poetikasındaǵı ózgeshelik-avtor sózi menen qaharmannıń ishki monologiniń sintezleniwı Tumaristıń psixologiyalıq tolǵanısların, keshirmelerin sheber súwretlewge ádebiy qaharmannıń xarakterin isenimli túrde ashıwǵa xızmet islegen. Bunıń ústine ol konflikt hám syujetlerdi dúziwde de úlken áhmiyetke iye. Tap usınday usıldı jazıwshı dárya átirapına jaqın jerdegi balıqshılar turmısın súwretlewde de ónimli qollanǵan. Avtor olardıń kún kórisin, ishki psixologiyalıq jaǵdayın qaharmannıń oy eleginen ótkerip súwretlegenligi utımlı shıqqan.

Romannıń ulıwma syujetlik barısı menen konfliktlik baǵdarında márt hayaldıń ishki dushpanlar menen qarama-qarsılıqları, atap aytqanda, satqınlıq máselesi ayrıqsha túrde ortaǵa salınıp, soǵan baylanıslı bolǵan syujetlik detallardı oylap tabıwı tosınnan emes.

Haqıyqatında da, uzaq ásirler burındaǵı massagetler turmısınan bunnan artıq súyekli hám ulıwma insaniylik áhmiyetke iye syujetlik waqıyanı tawıp súwretlew qıyın. Sonlıqtan «satqınlıq» máselesi roman syujetiniń tiykarǵı baǵdarlarınıń birin iyeleydi. Óytkeni, jazıwshı bul arqalı tragediyalıq penen gumanizmnıń, qara bastıń ǵamı ushın islengen satqınlıq penen insannıń eń aǵla paziyetlerinen esaplaǵan patriotizmnıń arasındaǵı óz-ara arpalıslardı tereń ashıp taslaydı.

Roman syujetidagi ta'gi bir a'hmeyetli mas'ele sonnan ibarat, avtor qaharmanlarning is-hareketlari menen qiyim qozgalislarina g'ana itibar berip qoymastan, olarning psixologiyasidagi gallyusinaciyaliq momentlerge, hatteki, tus korigw motivine ayriqsha itibar berip suwretleydi. Bul nar'se Tumaris obrazinin har tarepleme ashiliwina xizmet etedi. Romanda suwretlengenindey, Tumaris bir kunleri tus koreti. Bul narsenin aqir – ayagında jaman aqibetlerge alip keletu'glinigim qaharmanın psixologiyaliq halatınan seziwge boladi.

G'arezsizlik dawirine kelip milliy povestimizdin askeriy, detektiv, liriko-psixologiyaliq, memuarliq, omirbayanliq, tariyxıy, fantastikalıq, mistikalıq, hujjetli povest siyaqli turleri, sonday-aq povestesse, qosiq penen jazilgan povest t.b. formalari payda boldi. Olarda turmis shınlıgim suwretlewde jazıwshılarımız burıngı steoreotiv ham dogmalardan qutulgan halda kirkemlik izlenisler alıp barmaqta. Bul dawirde povest janrı lirikalıq ham epikalıq, hatte, dramalik sıpatlarning sintezin ozinde jamlew jolında ulken tajiriye mektebi bolmaqta. Natiyede adebiy turlerdin, janrlarning oz-ara tasirinen, oz-ara bir-birin bayıtwınan tuwılğan kóp g'ana povestlerimiz bugingi quramalı omirdin aktual mas'elelerin suwretlewge xizmet etpekte. Buni biz xalqımız milliy g'arezsizlikke erisken jılları jariy korigen T. Qayıpbergenovtin «Qara dapter», G.Esemuratovnin «Bir shanaraq waqıyası», «Minayım», Sh. Usnatdinovtin «I. Yusupov Shayırdin jaslıgı», «Sonıgı anshı», S. Bahadırovnin «Qanatı qayırılğan suıqar», «Tumaris», E. Usenovtin «Xanmaqsim», M. Nizanovtin «Jeti jurtqa sayaxat», «Aqshagul», «Hawa kemesindeki ekew», «Aqiret uyqısı», M. Tawmuratovtin «To'gay qosıgı» ham ta'gi basqa povestlerin oqıw arqalı anlawımızga boladi.

Hazirgi zaman temasına baylanisli jazilgan povestlarning barlıgında derlik bugingi adep-ikramliq, social-jamiyetlik mas'eleler ortaga qoyılğan. Olar negizinen insan balasının ishki psixologiyaliq dunyasidagi arpalislar, shanaraqtagi mashqalalar, insan omirinin manisi, jaqın otmishtegi adamın tragediyaliq tagdiri, ruwhıy azgın-

lıgı, otkinshi siyasiy uranlar menen olmes ulıwmainsaniylik qadriyatların ara qatnasidagi dramatism muhabbat degen hasil tuygı ham t.b. mas'eleler isenimli turde alga surilgen. Usı mas'elelerdi olar omirdin basqa da kundelikli mashqalalar, asirese, jamiyettin aktual probleması bolgan ondiris, xojalıq isleri menen tigız baylanisli turde suwretleydi. Jazıwshılar usı qospalı mas'elelerdi joqarı estetikalıq talgam darejesinde suwretlewge umtiladi. Bunda social-jamiyetlik, adep-ikramliq sıpatı basım konfliktlerdi milliy g'arezsizlik, demokratiya ruwhında sawlelendiriwge, usı arqalı adebiy qaharmanlar obrazın ashıp beriwge, onda kirkem-psixologiyaliq tereflikke qaray talpınadı. Bul nar'se oz gezeginde geypara jazıwshılarning shıgarmalarının sheberlik darejesinin de artıwına xizmet etpekte. Usı kózqarastan jazıwshı T. Qayıpbergenovtin «Qara dapter» povesti diqqatqa ılayıq. Ona olmes filosofiyaliq mas'eleler ortaga qoyılğan. Al, G. Esemuratovnin «Bir shanaraq waqıyası» povestinde bazar ekonomikası dawiri arpalisları isenimli turde suwretlense, al onin «Minayım» povestinde bolsa siyasiy repressiya teması sheber turde sawlelendirilgen. M. Nizanovtin «Jeti jurtqa sayaxat» povesti ozinin ilimiy-fantastikalıq sıpatının basımlıgı menen ham adebiy-ilimiy jamiyetshiliktin diqqatın ozine tarttı.

G.Esemuratova prozasının ozgesheligin belgilep beriw ushin onin shıgarmaların burıngı Awqam, Oraylıq Aziya ham Qazaqstan xalıqları adebiyatı kontekstinde alıp tallagan maqsetke muwapıq boladi.

Bul aymaqlarning adebiyatlarında totalitarizm dawirindeki apiwayı miynet adamlarının tagdirine degen nemquraydıliqtin, hatteki, olarning jazıqsızdan-jazıqsız masqaralanıwının, quwdalanıwının hawij alıwı oris jazıwshıları V. Astafev, V. Rasputin, belorus jazıwshısı V. Belov, qirgız jazıwshısı Sh. Aytmatov, ozbek jazıwshıları Otkir Hashimov, A. Yakubov, qaraqalpaq jazıwshıları T. Qayıpbergenov, Sh. Seyitov, U. Pirjanov, S. Bahadırova h.t. basqa jazıwshılarning shıgarmalarında 1950- 80- jıllarda isenimli turde suwretlengen bolsa, milliy prozamızdagi bul stillik bagdardi rawajlandırıwda XX-asir-

diñ ekinshi yarımındağı qaraqalpaq prozasınıñ rawajlanıwına ılayıqlı úles qosqan G. Esemuratova shıǵarmaları da salmaqılı orıńǵa iye bolǵanlıǵın kóremiz. Bul haqqında ayırım ádebiy-sın kózqaraslar da jarıq kórdi¹.

Jazıwshı shıǵarmalarındaǵı obrazlardıñ ózgesheligin, dáwir haqıy-qatlıǵın esapqa almay anıqlaw múmkin emes. Máselen, jazıwshınıñ «Mıń da bir keshirim» povestinde 1930-jıllardaǵı siyasiy repressiya júdá isenimli túrde súwretlengen. Álbette, bul dáwirdegi repressiyanıñ awırmanlıǵı Sh. Seyitovtıñ «Órdek qırǵınnan soń», Á. Tájimuratovtıñ «Ómir» gúrrińinde hám t.b. shıǵarmalarda anaw ya minaw dárejede súwretlengen edi. Bul temaǵa M. Nızanov óziniñ «Dushpan» romanında kózqarasın bildirgen. Biraq ta, G. Esemuratovanıñ bul shıǵarmasında 1930-jıllardaǵı siyasiy repressiyanıñ qanlı pánjesi sebepli adamlar basına túsken músiybetler povest janrınıñ talabına say túrde súwretlengenligin kóremiz. Avtor barlıǵı bolıp eki-úsh qaharman átirapında-aq sol dáwirde qorqınıshlı halatın óqıwshıǵa jetkere alǵan. Bas qaharman Aynagúl «xalıq dushpanınıñ qızı» degen qara daqtı ómir-ómirinshe kóterip jasawına tuwra keledi. Biraq ta ol bul qıyınshılıqtı márdana jeńip, shańaraqlı, óz kásibiniñ mamanı bolǵan azamat insańǵa aylanadı. Demek, jazıwshınıñ idealın túsiniw qıyın emes.

G. Esemuratova ǵárezsizliktiñ jazıwshılardı tuwdırǵan imkaniyatınan da mol paydalana aldı. Bul baǵdarda onıñ menen bellese alatuǵın jazıwshılar sanalı ǵana. Bul dáwirde onıñ qáleminen dóregen hám oqıwshılardıñ qolına jetip barǵan shıǵarmalarda avtordıñ totalitar dúzimniñ bet perdesin ayawsız túrde ashıp taslaǵanınıñ gúwası bolamız. Máselen, onıñ «Mıńda bir keshirim» (1991), «Dúwdendege dápter» (1992), «Gónergen súrenler», «Bir shanaraq waqıyası», «Minayım» shıǵarmalarında avtordıñ totalitar dúzimniñ bet perdesin ayawsız túrde ashıp taslaǵanlıǵının gúwası bolamız. Jazıwshı atı

atalǵan shıǵarmalarında insan táǵdirine ol dáwirde oyınshıq sıpatında qaralǵanlıǵı, el dep eńiregen erlerdiñ nahaq siyasattıñ, ótkinshi siyasiy súrenlerdiñ, biyqásiyet bir kimselerdiñ qurbanı bolǵanlıǵı júdá anıq súwretlengen. Avtor bar haqıyqatlıqtı jazıwǵa umtıladı, bul nárse kimge jaǵıp, kimge jaqpaytuǵınlıǵı menen de sanasa bermeydi. Óytkeni, G. Esemuratova, belgili ózbek jazıwshısı A. Qahhardıñ «Ádebiyat atomnan da kúshli, biraq onı tomar ayırıwǵa zayalawǵa boımaydı» degen dana pikirin túsine otırıp, bar kúshin milliy ádebiyatımızdıñ rawajlanıwına jumsadı. Ol turmıstı súwretlew jolında ómirdi bar qarama-qarsılıǵı menen alıp ádil súwretlewge umtıldı. Óytkeni, onıñ ózi de 2 jasında atası Jáliy maqsım Taxtakópir kóterili-siniñ basshısı sıpatında qamaqqa alınıp atılıp ketken soń «xalıq dushpanınıñ qızı» degen siyasiy ayıplawdıñ bar awırmanlıǵın kóteriwge, shıdawǵa umtıladı. Jazıwshı nahaq ayıplawlardı ómir-ómirinshe ishley hám sırtlay biykarlap jasawǵa, ózindegi ashıw-ǵázepti jeńip, adamlarǵa degen súyishpenshilik sezimlerin saqlap qalıwǵa tırıstı. Ol bul qıyın, mashaqatlı, xalıq tili menen aytqanda, atandı óltiretuǵın ruwhıy azapqa shıdawǵa ózinde kúsh taba aldı.

Sonlıqtan da Ózbekstan Qaharmanı I. Yusupov: «G. Esemuratovanıñ shıǵarmalarında onıñ tańlap alǵan hám dóretken qaharmanları adamgershilik sınaqlarınan ótedi. Usı jolda kim qalay ózin kórsetedi, kim hújdan buyırǵı menen is tutadı, kim hújdanına qarsı turadı, mine usınday tereń kolliziya hádiyseler jazıwshınıñ shıǵarmalarınan ózeǵın quraydı»¹ degen edi. Rasında da, G. Esemuratovanıñ shıǵarmalarındaǵı qaharmanlardı hújdan, ar-namıs degen mashqalalardıñ átirapında talawǵa, olardıñ ómiriniñ mazmunın usılay etip ashıwǵa, basqa ádebiy qaharmanlarǵa, jámiyetlik ortalıqqa degen qatnasın anıqlawǵa boladı.

Ásiresi, jazıwshı totalitarizm dáwirindegi jámiyet penen insan balasınıñ arasındaqı quramalı qatnasqa, morallıq mashqalaǵa ǵárez-

¹Нуржанов П. Турмыс пынлығына садық жазыўшы//«Еркин Қарақалпақстан», 2004.

¹Юсупов И-Г. Есемуратова. Таңдамалы шығармалары. I том. Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1995, Алғы сөз, 3-4-бб.

sizlik dáwirinde jazılğan hám basılıp shıqqan shıǵarmalarında úlken itibar bergenliginiń gúwası bolamız.

Solay eken G. Esemuratova hár qanday jaǵdayda da turmıs shıńlıǵına sadıq qalǵan jazıwshı.

Sonlıqtan da onıń shıǵarmaların ele de tereńirek tallaw, korkem-es-tetikalıq qunın belgilew, olardan zaman talabına say ilimiy-teoriyalıq juwmaqlar shıǵarıw búgingi kúngi áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp tabıladı.

G. Esemuratovanın ǵárezsizlik dáwiri qaraqalpaq prozasında da belgili ornı bar. Onıń ǵárezsizlikke shekem «Naǵıs» (1969), «Ayday qız» (1975), «Xalmurat júrgish» (1980), «Qızım saǵan aytaman» (1981), «Jiyren» (1981) kitapları jarıq kórdi. Al onıń házirgi dáwirde «Mın da bir keshirim» (1991), «Dúwdendegi dápter» (1992) ata-masındaǵı povest hám gúrrińler toplamları menen shıǵarmalarınń tańlamaları (I tom- 1995, II tom- 1999, III tom- 2006, IV tom- 2010) basılıp shıqtı. Bul toplamdaǵı shıǵarmalarınń hámmesi jazıwshınıń ómir shıńlıǵın haqıyqat túrde súwretlewge umtılıp qálem terbetken-liginiń jemisi. Negizinde, turmıs shıńlıǵın ómir-ómirinshe haqıyqat túrde súwretlewdiń ózi jazıwshıǵa ańsatqa túspeytuǵınlıǵı attan anıq. Sebebi, jámiyettiń rawajlanıw baǵdarında hám ondaǵı húkimlik etiw-shi tártip-qaǵıydalardıń tásirine onsha túse bermey, óziniń salıstırmalı túrde dóretiwshilik erkinligin saqlap qalıw G. Esemuratova ushın kóp ǵana qıynshılıqlardı keltirip shıǵarǵanlıǵın túsiniw qıyın emes.

Bunıń ústine, jazıwshınıń sociallıq kelip shıǵısınnıń sol dáwirdegi totalitar dúzimniń qálbine sıymaytuǵın, hátteki oǵan qarama-qarsı da keliwi onıń táǵdirinde kóp ǵana dramatizmge tolı waqıyalardı keltirip shıǵarǵanlıǵı búginligi sır emes. Usıǵan qaramastan jazıw-shı «Mın da bir keshirim» povestinde ádebiyatımızda birinshi bolıp quwdalaw temasın, siyasiy ádilsizliktiń insan táǵdirine unamsız tá-sirin, «Gónergen súrenler», «Kim tuńlaydı muńımdı?» povestlerinde tubalawshılıq dáwiriniń ashshı haqıyqatlıǵın, jańa ásir basında jarıq kórgen «Minayım», «Bir shańaraq waqıyası» povestlerinde bolsa ba-

zar ekonomikasna ótiw dáwiriniń qıyınshılıǵın ózine tán stili menen ashıp bergenligin aytp ótiwimiz kerek.

Milliy ǵárezsizlik jıllarındaǵı tariyxıy temaǵa arnalǵan povestleri-miz tuwralı sóz etkende S. Bahadırovanın «Qanatınan qayırılǵan suńqar» atlı shıǵarması úlken áhmiyetke iye. Onıń syujetlik-kom-poziciyalıq júyesinde, kórkem obrazlar dúnyasında ataqlı alım N. Dáwqaraevtıń kórkem obrazı baslı orındı iyeleydi. Povestte el azamatı N. Dáwqaraevtıń watan topıraǵına bolǵan ayırıqsha muhab-batı, xalqınıń ádebiyatın keń álemge tanıtw maqsetinde janın pidá etip, juwırıp-jortıwı, ulıwma onıń patriot insan sıpatındaǵı obrazı she-ber túrde ashılǵan. N. Dáwqaraevtıń Oraylıq Aziyadaǵı M. Áwezov, M. Aybek, S. Ayniy, Q. Ayımbetov sıyaqlı úlken-úlken ilimpazlardıń qatarında turatuǵınlıǵı hámmege belgili. Usıǵan qaramastan onıń 1950-jıllardıń birinshi yarımında totalitar jámiyettiń siyasiy qurbanı bolǵanlıǵı kópshilikke ayan. Biraq bul nársenı ayırım maqalalar menen eske túsiriwlerde ǵana sóz etilip, al onıń kórkem obrazı ele ádebiyatta jaratılmaǵan edi. Usı boslıqtı toltırıwda S. Bahadırovanın atı atalǵan povestiniń tutatuǵın ornı ayırıqsha.

Povestte N. Dáwqaraevtıń ishki psixologiyalıq tebirenisleri dás-lep avtorlıq bayanlaw usılı menen beriledi de, soń qaharmannıń ishki monologı shıǵarmanıń bayanlaw qurılısında baslı orınǵa shıǵadı. N. Dáwqaraevtıń psixologiyalıq tolǵanısların beriw maqsetinde avtorlıq bayanlawlar menen ishki monologlardıń sintezlenip beriliwi de úlken áhmiyetke iye. Máselen, N. Dáwqaraevtıń tuwısqan qazaq jerlerinen, Tashkentten qaytarsın ishki tolǵanıslarǵa berilgenligi, xalqınıń súyikli naması «Bozataw» tuwralı kóz aldına elesletiwleri jazıwshı tárepinen sheber súwretlengen. Al, onıń Ural pedinstitutındaǵı jumıs jaǵdayı, hayalı Valifa, ilim gúzarına jetelegen Muxtar Áwezov, elin saǵımp júrgen máwritlerinde qulaǵına esitilgen «Bozataw» naması h.t.b. nárseler haqqındaǵı ishki debdiwleri sap ishki monolog formasında berilgen. Bul povesttiń tartımlılıǵına, bas qaharman obrazınıń sheber jasalıwına xızmet etken.

S. Bahadirova povestini hujjetlik tiykarin – N. Dawqaraevni qarama-qarsiliqlı omirin arxivlik materiallardan, adamların yadında qalğan mağlıwmatlardan, eske túsiriwlerden, qullası mayda-shúydesine shekem úyrenge. Bul jolda ol kóp miynet sarıplagan, túrlishe usıl hám kórkem formalardan sheberlik penen paydalanğan. Nátiyjede olar hujjetli povestke kórkem-poetikalıq jaqtan ózgeshe tús, ráń-báreń poetikalıq boyaw engizgen. Usı kózqarastan N. Dawqaraev penen anası Ulxan apa arasındagı dialog dıqqatqa miyasar:

« – Balam, Tashkent qalay? Amanlıq pa? – dep sorap atır anası.

– Apa, amanlıq, sálem ayıp atıp. Ğafurdıń úyinde qonaqta boldım. Olar bir qáweterli jağday jılıslap kiyatır deydi. Jağday jaqsı emes. – Ol awzınan mına sózlerdiń qalay shıqqanın bilmey qaldı. Anasınıń túri bozarıp qoya berdi» (16-b.).

Jazıwshınıń usınday quramalı sharayatqa túsken ádebiy personaj Ulxannıń bet kelbetindegi mimikalıq ózgerislerdi de sátlı tawıp isletkeni onıń psixologiyalıq halatın oqıwshıǵa sheber jetkeriwge xızmet etken. Usı qásiyetlerdiń hujjetli povestte jiyyi-jıyyi isletilgenligi onıń sheberlik dárejesin artırıwǵa xızmet etedi.

Óz eline xızmet isleymen degen jaqsı niyet penen Qazaqstannıń Ural oblastınan qayıp kelgen N. Dawqaraevti da sol waqıttaǵı «Oray» dan jobalastırılğan quwdalawdıń epkini óz iyrimine tartpay qoymaydı. Mine, usı «iyrimniń» qalayınsha baslanıp, qalayınsha dawam etiwı-ataqlı alımnıń ómirden erte kóz jumıwına sebepshi bolǵanlıǵı povestni endigiden bılayǵı syujetlik rawajlanıw barısında ayqınlasa baslaydı. Bul nárese hujjetlik materiallar menen konkretlestirilip, bas qaharmannıń ishki oy tolǵanısların, qarsılasları menen bolǵan mártlershe ayqasıwların súwretlew arqalı sheber ashılğan.

Povestte súwretlengenindey, N. Dawqaraevni orınbasarı Savickiy menen jumıs babındaǵı kelispewshiligi úlken alımnıń óz shákirtleri menen jas alımlarǵa islegen ǵamxorlıǵı sebepli kelip shıǵadı. Bir kúni N. Dawqaraevqa Qaraqalpaqstan Respublikası Ministrler Keńesiniń sol waqıttaǵı baslıǵı N. Japaqov qonıraw etip, Moskva qalasında as-

piranturada oqıp atırǵan jaslardı Nókiske jónsiz qaytarǵanlıǵı ushın oǵan qattı eskertiw jasaydı. Negizinde ol jas alımlardıń hesh qaysısın da telegramma arqalı shaqırtpaǵan, qayıw haqqında tapsırma da bermegen edi. Usı oylar N. Dawqaraevti qattı oylandıradı. Tekserip kóirse, jaslardıń tez qayıwın talap etip telegramma bergen onıń orınbasarı Savickiy bolıp shıǵadı.

Mine, usınnan baslap-aq onıń menen Savickiy arasındagı qattı qarama-qarsılıq baslanadı. Usı momentlerdi jazıwshı dialoglardıń járdemi menen júdá sheber súwretlegen. Savickiy menen Nájim Dawqaraev arasındagı kelispewshilik ilimpazdıń Berdaq tuwralı jazǵan maqalası «Sovetskaya Karakalpakiya» gazetasında jariq kórgen kúni jáne de keskinlesedi. Nájimniń azanǵı halqastan aldın-aq gazetaǵa úńiletuǵın úyrenshikli ádeti bar edi. Gazetada I. Efimovtıń avtorlıǵındaǵı «Broshyura, soderjashaya ideologisheskie izvrasheniya» degen úlken maqalaǵa kózi túsip ketedi. Bir waqıtları Nájimniń: «Arqastan shıqqan ter tula bedenin qaplap, eti túrshigip ketti. Bular bir adamnıń julınına balta uratuǵın maqala-ǵoy dedi ishinen. Temanı qatal alǵan eken. Mına tema menen birewdiń qazanında qan qaynaydı!» (20-bet). Maqalada Nájim tuwralı keskin burmalawshılıq penen pikir ayılǵan edi. Usı máwritlerdegi qaharmannıń ruwhıy dúnyasındaǵı arpalıslardı jazıwshı avtor sózi, dialog, ishki monolog hám ádebiy qaharmannıń qıymıl-qozǵalısları menen portretin súwretlew arqalı sheberlikke erisken.

Povestte súwretlengenindey, atı atalǵan maqala sebepli Nájim Dawqaraevni ádebiy ómirindegi konfliktlerdiń shiyelenisiw máwritleri óz shegine jete baslaydı. Ayıpsız taǵılǵan jalanıń respublikaga keń tarqalıp ketiwi, onı dodalawǵa arnalǵan kerektsiz hám byurokratizme tiykarlanǵan, bir-birewge doq urıp, gegirdeklesiwge shekem barıp jetken jıynalıspazlıqtıń kúsheyiwı N. Dawqaraevni dińke-mádarın qurtadı. Bunıń ústine onıń opponentleri bir maqala menen sheklenbey, tap usıǵan uqsas mazmundagı tórt-bes maqalanı baspadan shıǵartadı. Alımnıń ózin aqlap tiyisli orınlarǵa jazǵan ar-

zaları bolsa ulıwma itibarğa alınbaydı. Bul nárse ataqlı ilimpazdı bi-rotala haldan taydıradı. Povestte sheber súwretlengenindey, bulardıń tiykarǵı shólkemlestiriwshisi Savickiy bolıp shıǵadı. Sonlıqtan da, «Nájim Dáwqaraev» dep atalǵan kitapshadaǵı prof. S. Axmetovtıń eske túsiriwleriniń birinde ol ataqlı alım hám jazıwshı Muwsa Aybekke sálem beriwge barǵanda ol aldı burın Nájim haqqında sorap: «Anaw Savickiy degen aqmaqtıń saqalın julaman» – degen sózlerdi keltiredi. Bunı jazıwshı S. Bahadırova povestte konkret waqıyalıq detal sıpatında orınlı súwretleydi. Bul nárse povestte úlken syujetlik xızmet atqarıp tur.

Jazıwshı povestte bas ádebiy qaharman menen onı qorshaǵan unamsız ortalıq arasındaqı konflikttiń shegine jetken waqtındaǵı dramalıq halattı N. Dáwqaraev penen sol waqıttaǵı ideologiya xatkeri arasındaqı keskin dialogtı súwretlew arqalı júdá sheber bergen. Bul dialog óziniń keskinligi, eki personajdıń ortasındaǵı diametral qarama-qarsılıqqa saylıǵı, úlken alımınń óz kewlindegi qaynaǵan oyların óz qarsılasınıń iyelegen mánsabına qaramay bet-júzine ashıqtan-ashıq aytıwı jaǵınan oqıwshınıń dıqqatın jawlap aladı. Onı usınday keskin túrde bere alǵanlıǵı da jazıwshınıń talantınan, tapqırlıǵınan, oyshańlıǵı menen sezimtailıǵınan dárek beredi dep oylaymız.

Povestte súwretlengenindey Nájim Dáwqaraevtıń ózin qorǵawǵa degen umtılısı bosqa ketedi, onıń arzı hesh jerde tıńlanbaydı. Máselen onıń isi institut partiya komitetinde dodalanganda tek ǵana belgili ilimpaz Q. Ayımbetov ǵana onı qollap-quwatlap shıǵıp sóyleydi. Bul nárse Q. Ayımbetovtıń principiallıǵınan, kásiples dostın qıyın kúnlerde taslap ketpey, onı mártlershe qorǵaǵanlıǵınan derek beredi. Biraq oǵan hesh kim qulaq aspaydı.

Aqır-aqibetinde N. Dáwqaraevtıń partiya aǵzası qatarınan shıǵarıwdı uyǵarıp qarar qabıllanadı. Bul nárseniń óz gezeginde awır aqıbetlerge alıp keletuǵınlıǵı ayan bolıp qaladı. Bul qarardı quwatlap belgili alım I. Saǵıytov ta qol kóteredi. Negizinde, sol waqıtları I. Saǵıytovtay ilimpazdıń N. Dáwqaraev poziciyasınıń durılıǵın tús-

sinbewi múmkin emes edi. Eń sońında, povestte súwretlengenindey, 1953-jılı nahaqlıqqa, ádalatsızlıqqa shıdamaǵan N. Dáwqaraev awırıp mezgilsiz qaytı boladı.

Povestte jazıwshı S. Bahadırova N. Dáwqaraevtıń tutqan poziciyasınıń durılıǵın dálillewshı faktlerdiń mazmunın hám oǵan qarama-qarsı bolǵan Efimov, Savickiy, Nárenov sıyaqlıların maqalaların qáte hám jalaǵa qurılǵanlıǵın, jıynalıslardıń nadırıs ótkerilgenligin sheber súwretlegen.

Biraq, bizińshe, bular kópshilik jaǵdayda jadaǵay avtorlıq bayanlawlar, tási kem publicistikalıq stil arqalı berilgenlikten, olar kópshiliktiń dıqqatın onday tarta bermeydi. N. Dáwqaraev tuwralı joqarıda esletip ótilgen «Eske túsiriwler» jıynda belgili ilimpazlardan S. Axmetov, Q. Bayniyazov, G. Esemuratov hám Á. Paxratdinovların ózleriniń ustazı tuwralı dıqqatqa ılayıq pikirleri bar.

Bunnan basqa da awızeki hám jazba hújjetlerde N. Dáwqaraev tuwralı unamlı pikirler mol ekenligi dawsız. Biraq olar povestte jeterli paydalanılmaǵanday.

Qısqa, povesttiń aqırǵı bólimleri biraz asıǵıs hám kórkem shıǵarma tábiyatına onday úylese bermeytuǵın publicistikalıq stilde, ocherklik bayanlaw usılı menen jazılǵanı seziledi. Sonlıqtan da olar povesttiń kórkemlik qunın bir qansha tómendetkendeı túsiledi.

Povesttiń aqırǵı betin oqıp bolıp, oqıwshı túrli oylarǵa batıwı tábiyǵıy. Ótken ásirdiń 50-jıllarınıń birinshi yarımında húkim súrgen totalitar siyasat sebepli qanday azamattan, patriot insannan, ilim menen ádebiyattıń, milliy mádeniyattıń pıdayısınan dım erte ayırılıp qalǵanımızǵa ashınasań. Eger oǵan el basshılarınıń, jaqın-juwıqlarınıń azǵana janı ashıp, waqtında emletkende, N. Dáwqaraevtay el azamattı múmkin aman qalarma edi?! Ózbek aǵayınler ózleriniń talantlı ulı Muwsa Aybekti totalitar dúzimniń tarpıwınan aman alıp qalǵanıday etip qaraqalpaqlar da jan ashıtqanda, múmkin N. Dáwqaraev ta 48 jasında ólip ketpegen, neshshe-neshshe ilimiy, kórkem shıǵarmaları awdarma jumisları, shólkemlestiriwshilik talantı menen xalqımızdıń

milliy mádeniyatın bunnan da joqarı sheklerge kóteriwge salmaqlı úles qosarma edi, tom-tom kitaplar jazarma edi, bálkim! Kim bilsin?! Bendeniki bári árman, deydi góy!!

S. Bahadırowanıń «Qanatı qayrılǵan suńqar» povestinen shıǵatuǵın eń baslısı juwmaq sonnan ibirat, prezidentimizdiń «Alımların, shayırların, palwanların sıylap úyrengen xalıqtıń keleshegi aydın boladı»—dep aytqanıday, talantlı alım, talantlı shayır, talantlı jazıwshı, ulıwma kórkem-óner ǵayratkeri tek óz shańaraǵınıń ǵana emes, al pútkil xalıqtıń, pútkil eldiń dańqın shıǵaradı, abıroyın kóklerge kóteredi. Olardı kózdıń qarashıǵınday saqlaw, óigennen keyin emes, al, tirisinde húrmetin jayına qoyıw hám memizdiń ádiwli wazıypamız. Sonda ǵana biziń keleshek áwladlar aldında júzimiz jarqın boladı. Bul S. Bahadırowanıń povestinen shıǵatuǵın tiykarǵı, ibrat alarlıq juwmaq bolıp tabıladı.

Milliy ǵárezsizlik jıllarında jariq kórgen G. Esemuratovanıń «Bir shańaraq tariyxı», S. Bahadırowanıń «Tumaris hám Kir», «Qanatı qayrılǵın suńqar», Á. Paxratdinovtıń «Aydos biy», Sh. Usnatdinovtıń «I. Yusupov. Shayırdıń jaslıǵı» h.t.b. povestleri milliy prozamızdın rawajlanıwında belgili orın iyeleydi. Atı atalǵan shıǵarmalar tariyxıy hám hújjetli povestler ekenligin atap ótiwimiz kerek. Olardıń qatarında jazıwshı Esnazar Úsenovtıń «Xanmaqım» povesti de dıqqatqa miyasar. Onda tariyxıy tulǵa bolǵan Xanmaqımın (Bahawatdin Ubaydulla ulı) kórkem obrazi ǵárezsizlik zamanı kózqarasınan alıp súwretlengen.

Usı waqıtqa shekem tariyx ilimi menen kórkem ádebiyatta Xanmaqım xalıqtı ezip kelgen ruwhaniylerdiń biri qatarında sáwlelengen edi. Al E. Úsenov povestinde ol milliy azatlıq háraketiniń jolbasshısı, xalıq ǵamxorshısı, ótkendegi ruwhıy-mádeniy hám diniy qádiriyatlarımızdın qorgawshısı, elimizdi ayaq astı etiwshilerge qarsı ayanbay gúresiwshi tulǵa sıpatında súwretlengen. Álbette, burın tariyx ilimi menen kórkem ádebiyatta bul tulǵaǵa baylanıslı orın alǵan unamsız tendenciyaǵa qarsı shıǵıp, Xanmaqım obrazın birden jańasha kózqarastan hám jańa kórkem-poetikalıq princip boyınsha súwretlew

avtor ushın ańsatqa túspegen. Bul ushın eń aldǵı menen arxiv materialların aqtarıw, olarda saqlanǵan tariyxıy faktlerge biyǵárez, qalıs qatnas jasaw, adamlardıń Xanmaqım haqqında yadında qalǵan áńgime-gúrrinlerin puxta elekten ótkeriw, qaysısı durıs, qaysısı nadurıs ekenligin aljaspay ayırıw, eń baslısı, tariyxıy shınlıqqa jańasha kórkem-poetikalıq kózqarastan jantasıw talap etiler edi. Bunı durıs túsingen E. Úsenov kóp izleniwden soń atı atalǵan povestin jazdı hám onı kitap halında bastırıp shıǵardı. (Nókis. «Qaraqalpaqstan», 1997) Biziń pikirimizshe, «Xanmaqım» povesti ǵárezsizlik dáwiri prozamızda álle qashan óz ornına iye bolıp úlgerdi. Usıǵan qaramastan ol tuwralı pikirler joqtıń qasında.

Jazıwshı povestte eń aldǵı menen bas ádebiy qaharman Xanmaqım jasap ómir sürgen Xalqabad elatındaǵı xalıqtıń XX-ásirdiń jıgırmalanshı jıllarındaǵı turmısın jaqsı izertlegen. Eldiń salt-dástúrin, turmıs tirishiliginiń baslı ózgesheligin jeterli túrde úyrengen. Usı sebepli avtor ruwhaniylerdiń ruwhıy dúnyasın, ómirge, jámiyetke qatnasın, olardıń háraketleriniń progressivlik áhmiyetin sheberlik penen súwretlegen. Atap aytqanda, eskiden sawatı bar adamlardıń ismi-sháripleriniń, sóylegen sózleriniń, otırıs-turıslarınıń, sóylesiw manerasınıń ózgesheligi povestte isenimli berilgen. Avtor olardı sol dáwirdiń tariyxıy kartinasın jaratıw, ádebiy qaharman obrazların ashıp beriw maqsetinde sheber paydalangan.

Povest lyshan qala mollasınıń xalıqtı tań namazına shaqırǵan dawısı menen baslanadı da, gáp elespesiz túrde Nájim iyshangá baylanıslı dawam etedi. Qaliyla axun, Nájim iyshan qusaǵan talıp ilimli jası úlkenlerdiń óz-ara sóylesiwleri syujet waqıyalarınıń rawajlanıwına túrtki boladı.

Olar xalıqtıń turmıs tirishiliginiń tómennep baratırǵanlıǵı, ashlıq, túrkmen yawmıtlarınıń topılısı, eldegi siyasiy-jámiyetlik jaǵday sebepli jaslar tárbiyasınıń izden shıǵıp baratırǵanlıǵı—olardıń háraketleriniń burınnan kiyatırǵan milliy qádiriyatlarımızǵa úylespeytuǵınlıǵı haqqında sóylesedi.

Jazıwshı usı maqsette dialogtan sheberlik penen paydalangan. Usınday sóylesiwlerdiń birinde olar Xanmaqsım tuwralı da aytıp ótedi: «Qaytarda medireseni adaqlap atırǵan inimiz Ubaydullajandı da ala qaytarsañ degenim bar...

– Jollarımız alshaq túsip, diydar kóriw nesip qılmaǵan eken–dá! Axun aǵa, sol tenteginizden ulamadan kóre batır, elge basshı bolǵan day insan shıǵama dep qaldım. Awzı basların saqal basqan oralskiyler menen de til tabısıp baratır ol. Kárwanlar menen jasırın keletuǵın inglis, túrk kitapları da qolınan túspeytuǵın qusaydı... Saw bolsın!» (5- b).

Olardıń usılayınsha tez-tez jıynalısqı masláhat qurıwlarınń bas maqseti xalıqtı túrkmen yawmıtları topılısınan qorǵaw, olarǵa qarsı gúresiwhilerdiń awzın biriktiriw, elge xan saylaw máseleleri edi. Nátiyjede Iyshan qala aymaǵında jasawshı xalıq atınan Ubaydulla Bahawatdin ulı xan etip saylanadı.

Jazıwshı Xanmaqsım tusında xalıqtıń kún kóris tirishiliginiń áste–áste jaqsılanıp barıw kartınaların isenimli túrde súwretlep baradı. Usı maqsette avtor Shınıqlı baydın toymıń qızıqlı etip súwretlewge itibar beredi. Máselen toydıǵı palwanlar gúresi menen at shabıslar, ılaq oynıları menen qoshqarlar dúgistiriwler, qız-jigitler aytısı, baqsılar menen jırawlardıń tınlawshılardıń qulaq qurışın qandırıwları, jaslardıń oynı-zawıqları h.t.b. súwretlewler xalqımızdıń úrip-ádetin, salt-dástúrin, kórkem ónerin h.t.b materiallıq emes turmısın súwretlewde úlken áhmiyetke iye. Bul nárese jazıwshınıń povestti jazbastan aldın úlken izertlewshilik jumısın alıp barǵanlıǵın dálilleydi. Al, el basshısına ırza bolǵan adamlardıń «Xanmaqsım» qosıǵın qayta-qayta aytıwları bolsa bas qaharman menen onı qorshaǵan ortalıqtıń óz-ara qatnasın sáwlelendiriwge xızmet etedi. Qosıqtı jazıwshı tariyxıy povesttiń janrlıq tábiyatına say túrde isletken.

Povestte súwretleniwinshe, xan bolıp saylangannan soń tórt jıl toǵan soń Xanmaqsım tosattan qamaqqa alınadı. Ol basqalar qatari Tórtkúl qamaqxanasınıń suwıq hám ızǵarlı ójirelerinde azap kóredi.

Tergewshı Vashurin onıń ústinen jinayıy is qozǵatadı, ayıbın moyınlatıw ushın nızamsız usıllardı qollanadı. Bulardı jazıwshı ádebiy qaharmannıń tyurmada otırǵan waqıtlarındaǵı yadqa túsiriwleri menen kóz aldına elesletiwleri formasında beredi. Usı arqalı shıǵarmanıń kompoziciyalıq jańashılıǵına erisedi. Syujet júdá qızıqlı túrde rawajlanǵanlıǵı sebepli povest oqıwshılardı zeriktirmeydi. Usı sebepli Xanmaqsım menen onıń átirapındaǵılardıń kórkem obrazları júdá isenimli túrde ashılǵan.

Tariyxshılarımızdıń kórsetkenindey, Xanmaqsım ataqlı Qaraqum iyshannıń balası Idiriysov Ilyas axun menen birge 1929- jılǵı Taxtakópir kóterilisiniń shólkemlestiriwshisi hám basshısı sıpatında qamaqqa alınadı hám olarǵa ólim jazası beriledi. (Babashev Sh. Ayıplaw hám aqlaw // «Erkin Qaraqalpaqstan», 2007, 21-avgust). Jazıwshı bul tariyxıy haqıyqatlıqqa sáykes túrde qálem terbetken. Nátiyjede povestte gárezsizlik dáwiri qaraqalpaq prozasında Xanmaqsımın kórkem obrazı birinshi mártebe qalis, biyǵárez túrde jasalǵan. Ol usı waqıtqa shekem ádebiyatımızda sáwlelengenindey, xalıq dushpanı emes, al kerisinshe, onı basqınshılardan qorǵawshı, ásirlerden berli kiyatırǵan milliy salt-dástúrlerimizdi, diniy qádiriyatlarımızdı kózdiń qarashıǵında saqlawshı tulǵa sıpatında oqıwshınıń kóz aldına eleslep turadı.

Bul povestke shekem de ádebiyatımızda Xanmaqsım obrazı Sh. Seyitovtıń «Xalqabad» (I kitap) romanında, shayır X. Dáwletnazarovtıń «Sadaǵań keteyin ulamalar-áy», «Xanmaqsım» qosıqlarında súwretlengen edi. Olarǵa E. Úsenovtıń «Xanmaqsım» povestin qos-saq, bul xalıq qorǵawshısınıń obektiv obrazın jasaw jolında milliy ádebiyatımızda belgili tabıslar qolǵa kirgizilip atırǵanınıń gúwası bolamız. Biraq bunı úlken jetiskenlik dewge bolmaytuǵında. Óytkeni alısqa ketpey-aq, qońsılas ózbek jazıwshılarınıń bul baǵdarda islep atırǵan jumısları dıqqat awdarsaq, bul nárese aydın boladı. Belgili jazıwshı Xudayberdi Twxtabaevtıń orıs tóreleri menen jergilikli baylardıń biybastaqılıǵına qarsı gúresi w jolında jan bergen, Xanmaqsım

menen zamanlas Namaz batır tuwralı jazılğan «Xasoskorning oltin boshi» romanı kóp tirajda hám bir neshshe mártebe basılıp shıǵıp, kóp tillerge awdarılıp, ózbek ádebiyatında úlken bir qubılıs boldı. Xanmaqsim obrazın da usılay etip ele de tereńirek, ele de keńirek, onıń bar qospalılıǵı, quramalılıǵı menen ashıp beriw jazıwshılarımız aldında turǵan wazıypalardıń biri bolıp tabıladı.

Ǵárezsizlik dáwirindegi romannıń izertleniwın talap dárejesinde dep bolmaydı. Bul baǵdarda S. Bahadırova, Q. Járımbetov, K. Al-lambergenov, K. Qurambaev, Q. Orazımbetov, J. Esenov, Z. Bek-bergenova, G. Begmuratova h.t. basqalardıń ayırım recenziya, ilimiy maqala, yubiley maqala tipindegi miynetlerin, usı qatarlardıń avtorınıń oqıw qollanbasın, monografiyaların, maqalaların esapqa almaǵanda, usı dáwir romansılıǵın bir pútin halında izertlewge baǵıshlangan ilimiy miynetler ele shıqqan joq. Negizinde bul dáwir romansılıǵı arnawlı túrde izertleniwge ılayıq. Biziń oqıw qollan-bamız da bul olqılıqtı belgili dárejede toltırıw maqsetinde jazıldı. Bul baǵdardaǵı tınımsız izlenisler alıp barıw pútkil qaraqalpaq ádebiyat-tarıw ilimin rawajlandırıwǵa belgili úles bolıp qosılatuǵınlıǵı anıq.

Sorawlar:

1. Ǵárezsizlik dáwiri qaraqalpaq prozasınıń rawajlanıw baǵdarları haqqında aytıp berıń.
2. Ǵárezsizlik dáwiri qaraqalpaq romansılıǵınıń belgili wákilleri hám olardıń shıǵarmaları tuwralı ne bilesiz?
3. Ǵárezsizlik dáwiri qaraqalpaq povestleri tuwralı aytıp berıń.
4. Ǵárezsizlik dáwiri qaraqalpaq gúrrińiniń rawajlanıw ózgeshelikleri tuwralı ne bilesiz?
5. Ǵárezsizlik dáwiri qaraqalpaq prozasın izertlegen ádebiyatshı alımlardıń miynetleri tuwralı aytıp berıń?

ÁDEBIYATLAR

1. Ahmetov S, Esenov J, Járımbetov Q. Ádebiyattanıw terminleriniń russha-qaraqalpaqsha túsindirme sózligi Nókis, «Bilim», 1992.
2. Bahadırova S. Dárya tartılǵan jıllar//«Qaraqalpaqstan jasları», 1993, №217.
3. Járımbetov Q. Ádebiyattanıwdan sabaqlar Nókis, «Qaraqalpaqstan» – 2011.
4. Qurambaev K. Ataqlı folklorshı alım, belgili jazıwshı//«Ustaz jolı», 2004, 23- sentyabr, 4- b.
5. Qurambaev K. Nasrda shakllangan ijod – K. Qurambaev. adabiy jarayon. Ijod masuliyati. Adabiy aloqalar. – Toshkent: Cholpon, 2009.
6. Mámбетов Q. Ádebiyat teoriyası. Nókis, 1995.
7. Nurjanov P. Házirgi qaraqalpaq romanı (syujet hám konflikt poetikası). Nókis: «Bilim», 2009.
8. Nurjanov P. Dáwir talabı hám kórkem ádebiyat. Nókis, 1992.
9. Nurjanov P. Ǵárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq prozası. Nókis, 2003.
10. Nurjanov P. Házirgi qaraqalpaq romanı poetikası. Nókis: «Bilim» 2008.
11. Seyitov Sh., Ismaylov S. Haqıyqatlıq jolında// «Qaraqalpaqstan jasları», 1993, №9.

ĞÁREZSIZLIK DÁWIRI QARAQALPAQ DRAMATURGIYASI

Ğárezsizlikke eriskenimizden soń elimizde barlıq tarawlarǵa erkinlik berildi. Sol qatarda biziń qaraqalpaq ádebiyatında qálegen mazmunda shıǵarmalar dórete basladı. Aldıńǵı dáwirde tek kommunistlik partıyanı jırlaw ideyaları tiykarında shegaralangán bolsa, endi ğárezsizlikke eriskennen soń barlıq temada jazıwshılarımızǵa qálem terbetiw imkaniyatı tuwıldı. Sol qatarı, ádebiyattanıw iliminiń bir túri bolǵan dramaturgiyada da bul ózgerislerdi baqlaw qıyın emes. Bunda jańa zamanaǵa say dramalıq shıǵarmalar payda boldı.

Teatrlarımızda ğárezsizlik ideyalarına sındirilgen pyesalar qoyıldı, jáne de burınǵı dáwirdegi pyesalar qayta islenip, jańa aktyorlar tárepinen atqarılıp tamashagóyler názerine usınıldı. Máselen, K. Raxmanovtıń «Laqqılar emlewkanada» atlı pyesası eń dáslep 1979-jılı rejissor R. Tóreniyazov tárepinen saxnalastırılǵan bolsa, 2007-jılı J. Sulatabevtıń rejissyorlıǵında saxnalastırıldı.

Dramaturg Q. Mátmuratovtıń «Bir úyde eki ómir» atlı pyesası eń dáslep 1980-jılı N. Ansatbaev, A. Sharipovler tárepinen saxnalastırılǵan bolsa, ğárezsizliktiń dáslepki jıllarında 199-jılı bul pyesa saxnanıń barlıq qolaylıqları jaratılǵan halda A. Shamuratova, O. Dauletova, O. Umtqulov, A. Juginisov, J. Babanov, T. Qayıpnazarova, J. Sulatabev, J. Abdullaevlardıń atqarıwında tamashagóylerdiń názerine usınıldı.

Sonday-aq, O. Ábdiraxmanovtıń «Ójet» («Tirsekler») atamasındaǵı pyesası eń dáslep 1981-jılı N. Ansatbaev tárepinen saxnalastırılǵan bolsa, 2005-jılı sol rejissyor tárepinen «Tirsekler» degen atamada qayta saxnalastırıladı hám bas rollerdi J. Sulatabev, B.

Uzakbergenov, B. Nazarimbetov, G. Saytov, S. Dauletova, A. Piya-zova, G. Jumaniyazova, A. Ashirov h.b.lar tabıshlı atqarıp shıqtı. Bun-nan basqa da, kóplegen dramalıq shıǵarmalar qayta islenip kóp sanlı tamashagóylerdiń sorawı menen qayta saxnaǵa qoyıldı.

Olardan, N. Muxammeddinovtıń «Ájiniyaz» operası, «Ayjamal» baleti, A. Begimov, T. Allanazarovlardıń «Ğárip ashıq» muzikalı draması, Q. Mátmuratovtıń «Sháryar» draması (rejissyorı B. Bay-murzaev), A. Aripovtıń «Sahıpqıran» (rej.N. Ansatbaev) dramaları tabıshlı saxnalastırıldı. Sonday-aq, tamashagóyler talapları itibarǵa alınıp, kúlkıqumar xalqımızǵa kóplegen komediya janrındaǵı shıǵar-malar: K. Raxmanovtıń «Ínjiqtıń muhabbatı», Q. Mátmuratovtıń «Ómirbek hám Tazsha», M. Nizanovtıń «Eki dúnyanıń áweresi», Sh. Bashbekovtıń «Temir qatın», I. Sadıqovtıń «Ápendiniń qatını», B. Jurtovtıń «Qáyin eneniń qılwası» basqa da bir neshe spektakller tamashagóyler názerine usınıldı¹.

Sonday-aq, ğárezsizlik dáwirinde dramaturgiyada tariyxıy shaxs-lardıń obrazları jasalıp tariyxıy dramalar júzege keldi. Endi jetilip kiyatırǵan jas áwladtı watanaǵa sadıqlıq ruwında ósirip, márt insan-lar etip tárbiyalawday iygilikli iste dramaturgiyada óz úlesin qosqan halda jazıwshı dramaturglerimiz qaharmanlıq janrdaǵı dramalardı jazıp, rejissyorlarımız qayta saxnalastırdı. Folklorlıq dóretpelerim-izden tartıp, XIX-XX ásirde jasap ótken ata-babalarımızdıń kelbeti saxnada sáwlelendirildi.

N. Dáwqaraev, V. Shafrannikov, N. Muxammeddinovlardıń «Al-pamıs» (rejissyor N. Ansatbaev), K. Raxmanov, Q. Zaretdinovlardıń «Edige» (rejissyorlar J. Sulatabev, A. Qudaynazarov) muzikalı drama-ları, Q. Zaretdinovtıń «Tumaris» operası (rejissyor Q. Abdireymov) «Qırıq qız» baleti (baletmeyster A. Sharipov) buǵan misal bola aladı.

Birinshi milliy operamız «Ájiniyaz» (2014-jıl, rejissyor N. An-sabaev) hám birinshi baletimiz «Ayjamal» (2017-jıl, baletmeyster

¹ Рохманова Г. Бердак атындағы қарақалпақ мәмлекетлик академиялық музыкалы театры. Нөкис, «Билим» 2017

A. Sharipov) saxnalastırılıp, xalqımızğa inam etildi. Klassik shayirimiz Berdaq Qargabay ulınıń 190 jıllıq yubileyi múnásibeti hám teatrdıń 90 jıllıq yubiley kesheleri aldınan dramaturg Q. Mátmuratovtıń «Berdaq» (rejissyor B. Utebaev) shıǵarması jańadan saxnalastırıldı.

Tariyxıy dramalar jazılǵanı menen olardıń ayırımları saxnalastırılǵan bolsa, ayırımları ele saxna júzin kórmedi. Olardan, P. Tilegenovtıń «Begjap tragediyası» (1965-jılı rejissyor G. Abdulov tárepinen saxnalastırıldı), T. Qayıpbergenovtıń «Sahra búlbili (Berdaqtıń hásireti)», «Aydos baba (Mırń tilláǵa bahalangán gelle)», S. Xojaniyazovtıń «Maman biy» (1971-jılı rejissyor K. Ábdireymov saxnalastırdı), A. Utalıevtıń «Ernazar Alakóz» (1989-jılı rejissyor K. Ábdireymov saxnalastırdı)

Teatr hár qashan da zaman menen teń adım taslap keledi. İnsanlardıń táshwishi, mashqalası, oǵan qanday sheshim tabıw kerek degen sorawlarǵa juwaptı saxnada kórsetip kiyatır. Búgin jáhán mashqalasına aynalǵan adam sawdası, diniy ekstremizm, terrorizm illetleri hám olarǵa qarsı gúres temasına baǵıshlangán R. Muxammedjanovtıń «Aydın» (rejissyor S. Uzaqbaev), N. Xashimovtıń «Qıyanet qurbanları» (rejissyor B. Utebaev), bir-birewge mehir-miriwbet, ata-ana qádiri, insanlardıń ishki sezim-tuyǵıları kibi psixologizmge tolı N. Abbasxannıń «Tánha juldız» (rejissyor V. Umarov), I. Sultannıń «Iyman» (rejissyor Yo. Sagdiev) shıǵarmaları da xalqımız mehrin qazandı.

2010-jıl Buxara qalasında taza teatr imaratınıń ashılıw saltanatı aldınan birinshi Prezidentimiz I. A. Karimov «Saxnada zaman qaharmanın sáwlelendiriw» boyınsha anıq wazıypalardı belgilep bergén edi. Usı wazıypalardı orınlaw maqsetinde teatr jámaáti P. Aytmuratovtıń fermerlerdıń ómirinen alınǵan «Talaplıǵa nur jawar» spektaklin saxnalastırıp, 2011-jılı Tashkent qalasında ótkerilgen «Seni jırlaymız, zamanlas» Respublikalıq I-Festivalına qatnasıp sıylı II-orındı, 2013-jıl ótkerilgen festivalda qoyılǵan Q. Narqabıldıń «Nur sayada qalmaydı» spektakli III- orındı alıwǵa eristi.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti diywanınıń 2017-jıl 20-fevraldaǵı 07-302-sanlı hám Ministler Kabinetiniń 2017-jıl 22-fevraldaǵı 08/364-sanlı tapsırmaların orınlaw maqsetinde professional teatr kórkem ónerin jáne de rawajlandırıw, ǵárezsizlik jıllarında erisip atırǵan tabıslarımızdı, búgingi zaman qaharmanların, tariyxıy janrdaǵı, patriothıq temadaǵı shıǵarmalardı jaratıp, jas áwladtı tárbiyalawda, iygilik ideyaların sińdiriwdе ayırıqsha xızmet etip atırǵanı ushın Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik muzikalı teatrına Ózbekstan Respublikası Mádeniyat hám sport isleri ministrliginiń 2017-jıl 23-fevraldaǵı 240-sanlı buyırǵı menen Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik akademiyalıq muzikalı teatri statusı berildi.

Usı jılı teatrda K.Raxmanovtıń «Edige» muzikalı draması (rejissyorları J. Sultabaev, A. Qudaynazarov), «Muhabbat samalı» muzikalı drama (rejissyor M. Usenov) N. Muxammeddinov T. Xojasovlardıń «Ayjamal» baleti (rejissyor T. Xojasov, aktyorlar A. Tólegenova, M. Sarsenov, S. Begdullaev, B. Karamatdinov, S. Dusenbaev h b.), Q. Narqabıldıń «Gúl almaǵan gózzallar» komediyası (rejissyor S. Uzaqbaev), Q. Matmuratovtıń «Berdaq» muzikalı draması (rejissyor B. Utebaev) saxnalastırıldı.

Teatr payda bolǵan kúnnen búgingi kunge shekem 326 spektakl saxnalastırılǵan bolıp, onnan 4 opera (1987-jılı birinshi qaraqalpaq milliy operası N.Muxammeddinovtıń «Ájiniyaz» operası, libretto avtorı I. Yusupov, 1989-jılı S.Yudakovtıń «Maysaranıń hiylesi» operası, 1992-jılı S.Raxmaninovtıń «Aleko» operası, 2013-jılı ekinshi qaraqalpaq operası Q. Zaretdinovtıń «Tumaris» operası libretto avtorı I. Yusupov), 2 balet (1996-jılı birinshi qaraqalpaq milliy baleti N. Muxammeddinovtıń «Ayjamal», 2015-jılı ekinshi milliy balet Q. Zaretdinovtıń «Qırq qız»), 100 muzikalı drama, 220 drama janrındaǵı spektakller saxnalastırılǵan.

Ǵárezsizlik jıllarında tariyxıy waqıyalar hám tariyxıy shaxslar hám dastanlar tiykarında dóregen shıǵarmalar da saxnalastırıldı. Olardan: 1991-jılı T. Allanazarov, A. Begimovlardıń «Ǵarip ashıq» muzikalı

dramasi, 1992-jili Q. Matmuratovning "Sharyar" dramasi, 1996-jili A. Oripovning "Sahipqiran" dramasi, 1998-jili N. Ansatbaevning "Adalatga qiyamet" muzikalı dramasi, 2007-jili N. Dawqaraevning "Alpamis" muzikalı dramasi, 2016-jili Q. Matmuratovning "Berdaq" muzikalı dramalari. Teatrımızning klassikalıq dramalari esaplangan J. Aymurzaevning "Berdaq" muzikalı dramasi (1951, 1958, 1976-jillari), N. Dawqaraevning "Alpamis" muzikalı dramasi (1942, 1961, 2007-jillari), A. Begimov, T. Allanazarovlarning "Gariy Ashiq" muzikalı dramasi (1956, 1972, 1992-jillari), S. Xojaniyazovning "Suymegenge suykenbe" muzikalı komediyasi (1945, 1955, 1972, 1978, 2002, 2008-jillari), N. Muxammeddinovning "Ajiniyaz" operalarini (1987, 1994, 2014-jillari) aytib otiwge boladi.

Garezsizlikke eriskenimizden son Berdaq muzikalı akademikalıq teatrining repertuarında usınday dramalıq shıǵarmalar orin alǵan bolsa, dramaturgiyani izertlew tarawında da koplegen ilimazlar oz ilimiy izlenislerin alıp bardı. Olardan, B. Tursinov, Q. Sultanov, Q. Jarimbetov, F. Utemuratov, A. Seytbekov, R. Matmuratova, M. Mambetovalarning ilimiy miynetleri ham maqalalari garezsizlik dawiri qaraqalpaq dramaturgiyasına arnalǵan. Maselen, B. Tursinovning «Qaraqalpaq dramaturgiyasındaǵı konflikt ham kompoziciyanıń ayırım máseleleri»¹ dep atalgan maqalasında dramaturgiyadaǵı konfliktning ham prolog, ekspoziciya, shiyelenisiw, gurestiń joqarǵı shegi ham sheshiliwi sıyaqlı elementlerden turatugınlıǵına ayrıqsha toqtalıp, olardı pyesalarda anısat tabıw mumkin ekenligine toqtap, dramaturg J. Xojanovning «Qonısinıń qızı» atlı dramasını talqıǵa tartqan. Iлимпaz, pyesanı tallay otırıp ondaǵı Tiler, Altınay, Baxtiyar, Qoshqar ham baskada obrazlarning tagdirlerin baylanıstırıw momentlerinde sanlaqlarning bar ekenligin, al pyesanı saxnalastırǵan

rejissyor B. Bekmurzaev sol sanlaqlardı tolıqtırmaǵanlıǵın, saxnanıń talıymatların bilmesten, drama qalay jazılsa sol turista saxnalastırǵanlıǵın ashkaralaydı ham rejissyordıń spektakldegi mizansenalar arqalı dóretken kompoziciyası, pyesadaǵı kompoziciyaǵa qaraǵanda tereń tásirli, ashıq, tamashagoylerge tartımlı turde kórinedi, – dep keltire-di. Jáne de, sol avtordıń «Házirgi dawir, dramaturgiya ham ayırım máseleler»¹ maqalasında búgingi kún temasına arnalǵan pyesalarning joq ekenligin, házirgi dramaturgiyamız janrlıq jaqtan aqsap atırǵanlıǵın, sonıń ushın Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq akademikalıq muzikalı drama teatri tek dramalıq pyesalardı saxnalastırıwı menen sheklenip atırǵanlıǵın aytadı. Negizinde, búgingi dóretiliwi kerek bolǵan pyesalarda ekonomika, óndiriske baylanisli máseleler, jaslarning jumissizligi, psixologiyasındaǵı turli qarama-qarsılıqlar sebepli ideologiyadaǵı adasıwshılıqlar, sol tiykarda payda bolǵan dramalıq tagdirler, milliy xarakterler súwretlenbese, waqıyalar jamiyetning onnan sabaq alıp, tereń juwmaq shıǵarıp ruwhlandırmasa onda kórkem ónerding tásir etiw kúshi, jamiyetlik qunı óli materiallar bolıp qalatuǵınlıǵın ayrıqsha atap ótken. Haqıyqatında da, búgingi kún problemi súwretlengen pyesalar ulıwma joqtıń qasında. Buǵan ne sebep bolıwı mumkin?! Házir garezsiz zamanda jasap atırımız, burındıy «mınanı jazasań, mınawıń bolmaydı» – dep atırǵan zaman emes. Demek, bul biziń dramaturgiyamızda ele sheshimin tappaǵan másele ekenliginen dárek berip tur.

Jáne de, usı avtordıń «Rejissyordıń dramaturg penen islesiwi ham mizanscena dóretiwi máseleleri»² atlı maqalasında rejissyor menen islengen shıǵarmalarning anagurlım dárejede sátli shıǵatuǵınlıǵın

¹ Қарақалпақ драматургиясындағы конфликт ҳам композицияның айырым мәселелери. // Вестник (Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Хабаршысы). 1997. №5,

¹ Ҳазирги дәуир, драматургия ҳам айырым мәселелер. // Вестник (Өзбекистан Республикасы Илимлер Академиясы Хабаршысы). 2004. №4-5,

² Режиссёрдың драматург пенен ислесиуи ҳам мизансцена дөретиуи мәселелери. // Вестник (Өзбекистан Республикасы Илимлер Академиясы Хабаршысы). 2007. №3.

mısallar járdeminde dálillegen. Avtor, Q. Mátmuratovtın «Perzent» tragediyasını oqıp kórip onı saxnağa qolaylastırıp qayta isleydi, saxnalıq mizanscena dóretdi. Tragediyadağı tiykarǵı konflikt orınlardı alıp onıń dramalıq shıǵarma ekenligin dálilleydi hám drama jetilisip, haqıyqı spektakl dóreledi. Al, rejissyor Í. Aybatov bolsa Shımbay qalası haqqındaǵı ańız tiykarında spektakl dóretkenligin, ol bolsa hesh qanday konfliktlik orınlardı iye emes, waqıya juwmaǵın túsindiretuǵın joqarı shiyelenisken momentlerdiń joq ekenligin, tek ańız qalay jazılǵan bolsa sol tursında saxnalastırılǵanlıǵın aytıp ótedi. Bul, rejissyordıń drama qaǵıydalarınan xabarsız bola tura pyesa dóretkenin, bul bolsa rejissyordıń ele pisip jetilmegenliginen dárek berip turatuǵınlıǵın kórsetip tur. Demek, dramaturg jazıwshılarımız óz-ózinen jańa dramalıq shıǵarmalardı dóreter eken drama qaǵıydaların ańlap, bilip rejissyorlar menen birge islesip mizanscena dóretse ǵana joqarı dárejeli drama dórete aladı.

Ǵárezsizlikten sońǵı dáwirde belgili sinshı ádebiyatshı, jazıwshı-shayırlarımızdan T. Allanazarov, Q. Sultanov, Q. Kamalov, S. Allayarov, K. Qurambaev, J. Esenov, O. Sátbaev, B. Tursinov, I. Ótewliev, Q. Jarimbetovlardıń sońǵı dramalıq shıǵarmalardıń saxnalastırılıwı haqqında recenziaları, bir neshe ádebiy sınıqlıq portretler, dramaturgiyada dóretiliwshiliktiń bazı bir máseleleri, dramaturgiyanıń ishki geypara teoriyalıq h.t.b. máseleler haqqında bir qatar maqalalar járiyalandı.

Dramaturgiya tarawın izertlew de óz pikirleriniń kólemliligi, tereńliligi, materiallardı biraz keńirek qamtıp alıwı, teatr menen drama jańalıǵına da, oy-pikirleriniń tıyanaqlılıǵı hám salmaqlılıǵı menen diqqattı tartatuǵın maqalalarǵa: S. Allayarovtın «Kóklen batır» dramasınıń dórewi»... («Ámiwdarıya», 1991, №3, 100-bet), Q. Kamalov «Shahsánem-Ǵaripke berip zeyindi» («Erkin Qaraqalpaqstan», 13-fevral, 1993-j.), O. Sátbaevtın «Kewil kólenkesi» («Erkin Qaraqalpaqstan», 25-dekabr, 1991.), «Bes kúnlik dúnyaǵa iseniw qıyın» («Erkin Qaraqalpaqstan», 30-may, 1990) recenziaların, J. Esenov «Toymısız

insapsızlardı qaralaǵan komediya» («Qaraqalpaqstan jasları», 5-noyabr, 1998.), K. Qurambaev «Zamanagóy komediya» («Erkin Qaraqalpaqstan», 21-noyabr, 1998.) maqalaların aytsaq boladı.

S. Allayarov belgili jazıwshı-prozashı, shayır hám dramaturg M. Dáribaev dóretiliwshiliginiń izertlewshisi sıpatında¹ onıń «Kóklen batır» draması haqqında kóplegen materillardı toplaı, tereń úyrenen. Sinshı eń aldın menen Kóklen batır haqqında kóplegen jazba hám awız eki informatorlıq dáreklardı pyesadaǵı dramalıq obrazlar, syujetlik waqıyalar menen puxta salıstırıp qaraydı. Bul arqalı obrazlardıń, syujetlik, detallıq momentlerdiń hám dramaturgtıń tvorchestvolıq qıyalınıń ózgesheliklerin ashadı.

Ádebiy sinshılarımızdıń jankúyerleriniń biri Q. Kamalovtın saxna da A. Begimov hám T. Allanazarovlardıń «Ǵarip-ashıq» pyesasınıń qayta qoyılıwına baylanıslı sin maqalası járiyalandı.

Sinshı pyesaniń saxnalastırılıwınıń kórkemlik táreplerine de ózi teatr qanıgesi bolmasa da itibarlı pikirler aytqan, aktyorlardıń róllerdi atqarıwshılıq sheberligin de unamlı bahalaǵan. Sonday-aq, sinshınıń ayırıwınsha pyesaniń jańa qoyılıwında (rejissyor B. Baymurzaev) «...syujetinde realistlik baǵdar kusheytilgen».²

Sinshı O. Sátbaevtın recenziası jas dramaturg Q. Xalmuratovtın jas tamashagóyler teatrında qoyılǵan «Kewil kólenkesi» dep atalǵan pyesasına arnalǵan. Recenziyalıq maqalada pyesaniń qısqa sha syujetlik mazmunın beriw arqalı Májiyt degen kisiniń ruwlıy tragediyası ashıp berilgen.

Shayırdıń jáne bir recenzialıq sin pikiri Q. Mátmuratovtın «Bes kúnlik dúnya» degen dramasına arnalǵan «Bes kúnlik dúnyaǵa iseniw qıyın...» dep ataladı. Recenziyada shayır-sinshınıń pyesaǵa baylanıslı bir qansha tilek, usınısları berilgen. O. Sátbaev pyesa

¹ Allayarов С. Мырзағалий Дәрибаевтың творчествосы, Нөкис, 1979

² Камалов Қ. Шахсанем-Ғәрипке беріп зейинди. // Еркін Қарақалпақстан, 13-февраль, 1993.

konfliktin hám qaharman obrazın qaynağan ómir, turmıs penen tereń salıstırıp, konfliktin isenimsizligin dalıylleydi, dramaturgke dúzetiwi kerek orınlardı máláhát etedi.¹

1991-jıldan baslap Ózbekstan hám Nókis teatrlarında bir neshe mártebe qoyılğan M. Nızanovtıń «Eki dúnyanın áweresi» komediyasına arnalğan K. Qurambaev hám J. Esenovlardıń eki recenziyası baspa sózde basılıp shıqtı. Bul eki ádebiyatshı da pyesanın saxnalıq táreplerine onsha itibar bermese de, al onıń kórkemlik, ideyalıq tárepine diqqat awdaradı.

Sınshılarımızdıń kórsetiwinshe komediyanıń tematikalıq aktualıǵı menen birge avtor turmıstaǵı geypara adamlardaǵı nápisiqawlıqtı, toyımsızlıqtı, paraxorlıqtı, ulıwma pasıq ruwhıy álamatlardı áshkaralawda dóretywshilik fantaziyaдан ónimli paydalanıp, tek realistlik turmıs detalların emes, al «ǵáde soǵan jaqınlastırınqırıp, arttırıp hám bórt-tirínkirep, qıyahy emes, tús kóriwshilik...gallyucinaciyalıq qubılıslar sıpatında da usıllardı bir-biri menen qarıştırıp, sheber sintezlep bergен».¹

Gazetada teatrımız saxnasında awdarma pyesalardı saxnalastırwǵa arnalğan dramaturg A. Utaliev tárepinen qazaq dramaturgi S. Balǵabaevtıń «Qıyamet erkek» spektakline baylanıslı recenziyalıq pikirri járiyalandı. Biraq bul ádebiy sın dárejesine kóterile almay qalğan maqala. Usı gazetada J. Orazımbetovannıń avtorlıǵında Sh. Bashbekovtıń «Temir qatın» spektakline baylanıslı jazılğan maqalada² da ádebiy yamasa teatr sın dárejesine kóterile almağan.

Teatr sınshısı sıpatında B. Tursınov taǵı da ádebiy jıldıń juwmaǵı hám dramaда konflikt hám kompoziciya máselesine baylanıslı maqalaları járiyalandı. Olarda, A. Utalievтіń «Ernazar Alakóz» tragediyasın, Q. Mátmuratovtıń «Ómirbek hám Tazsha» komediyasın, «Ákeli jetimler», B. Baymurzaevтіń «Báddiwa», P. Aytmuratovтіń «Súyinshi» pyesaların tallawǵa tartadı. Maqalada barlıq pyesalardı joqqa

shıǵaradı. Q. Mátmuratovtıń pyesalarınń kemshiliginiń baslı sebebi tuwralı: «Ómirbek hám Tazsha» komediyası kórkemlik, ásirese, kompoziciyalıq jaqtan pás bolıp shıqqan. Onıń bas sebebiniń biri Q. Mátmuratovtıń dramaturgiya janrın teoriyalıq jaqtan bilmegenligi...»¹ dep kórsetedi. Jáne de, ol Q. Mátmuratovtıń «Perzent» («Ákeli jetimler») pyesasına arnalğan maqalasında tallaw waqtında da...» Q. Mátmuratovtıń ayanıshlı qáwipli, shiyelenisken konfliktti tapqanı quwanışlı, jetiskenlik. Al, sol konflikttegi gúreslerdi kompoziciyanıń elementlerine baǵındıra almağanı...dramaturgtıń drama teoriyasınan onsha xabarı joqlıǵın bildiredi»² – dep jazadı.

Negizinde hár qanday dramaturg te, hár bir jazıwshı da teoriya boyınsha tayar qalıp penen jazbaydı. Turmıstıń ózi konflikt, sonıń ózi kompoziciya. Sonlıqtan, sınshınıń bul pikirleri tiyarsız dep oylaymız. Sonday-aq, onıń «Ernazar Alakóz» tragediyası haqqında ayılğan pikirlerinde de avtor idealına túsınbewshilik bar.

Sonlıqtan da, belgili shayır, prozaik hám dramaturgiya belsendisi K. Raxmanov ulıwma usı janrdıń ázziligin moyınlaw menen birge teatr sınshılarına óz narazılıǵın jasırmay: «Men teatr kritikasına narazıman». Gazeta-jurnallar olardıń qáte túsıniklerin úlken maqala etip basa bermew kerek... Tamashagóylerge unağan spektakller olarǵa unamaydı. Adam barmaytuǵın spektakllerdi kókke kóteredi. Sóytip adamlardı shatastırwǵa urınadı».³

Ulıwmalastırıp aytqanda, 90-jıllardaǵı dramaturgiyanıń izertleniw jaǵdayı usınday xarakterge iye boldı. Olar xalqımızdıń eki teatrında biz negizge alǵan onlaǵan jıllar ishinde saxnaǵa qoyılğan pyesalardıń tek ǵana sanın, kólemin (awdarmalardı aytpay-aq) esapqa alǵanda, poeziya, proza sınına salıstırǵanda da ele talaptan tómén. Bunıń

¹Сәтбаев О. Бес күнлик дүньяға исениў қыйын. // Еркін Қарақалпақстан, 30-май, 1990.

²Есенов Ж. Тойымсыз, инсапсызларды қаралаған комедия, // Қарақалпақстан жаслары. 5-ноябрь, 1998.

¹ Оразымбетова Ж. Темир қатын хәм тамашагөй. //Еркін Қарақалпақстан, 1-май, 1990.

²Турсынов Б. Драматургия-89. // Әмиўдәрья, 1990, №6, -Б.91.

³Турсынов Б. Драматургиямызда конфликт хәм композиция мәселелерине. // Әмиўдәрья, 2000, №1, -Б.90.

obektiv hám subektiv sebepleri de bar. Álbette, bul saxnağa shıqqan barlıq dóretpelerge sın pikirler ayılıwı shárt degendi ańlatpaydı. Biraq, sapalı dóretpeler erteli-kesh óz bahasını tabadı.

Dramaturgiyanı izertlewshilerden A. Seytbekov «Epikalıq hám dramalıq janrlardıń bir-birine tásir máselesi»¹ maqalasında qaraqalpaq ádebiyatında burınnan bar bolǵan epikalıq shıǵarmalarǵa dramalıq janrdagı shıǵarmalarǵa aylandırıw máselesi kórilgen. Bul dástúr burınnan bar bolıp, epikalıq túrdiń bir janrı esaplanǵan dastanlardı dramaǵa aylandırıp saxnalastırǵanlıǵı, olardan N. Dawqaraevtıń «Alpamıs» dastanı tiykarında dóretilgen «Alpamıs» draması, A. Begimov, T. Allanazarovtıń «Ǵarip ashıq» dastanı tiykarında dóretilgen «Ǵarip ashıq» draması, I. Yusupov hám Á. Shamuratovlardıń «Qırq qız» dastanı tiykarında dóretilgen «Qırq qız» dramaların ayıp ótedi. Tiykarınan dramaturg K. Raxmanovtıń epikalıq shıǵarmalarınan «Nóser» povesti tiykarında dóregen «Laqqılar emlewıxanada», «O dúnyaǵa mirat...» draması tiykarında dóregen «Aqıbet» povestlerin talqıǵa tartadı.

«Nóser» povesti tiykarında dóregen «Laqqılar emlewıxanada» dramasında povestdegi bir waqıyanı negiz etip aladı, qalǵan waqıyalardı soǵan baylanıstırıp dúzedi, ayırım obrazlardı mäselen Atajan obrazın ekinshi darejeli personajǵa aylandırıp taslaydı, onıń ornına Alpamıs obrazın kirgizedi. Biraq, bul qaharman negizgi waqıyalardı shiyelenistiriwde, qaharmanlardıń xarakterin jetilistiriwde utımlı paydalanǵanlıǵın atap ótedi avtor. Haqıyqatında da, bul forma yaǵnıy epikalıq shıǵarmalarǵa dramalıq shıǵarmalarǵa aylandırıw dástúri ábediyatımızda 40-jıllardan berli bar dástúr. Dastan, povest hátteki romanlarda dramalıq janrǵa aylandırılǵan. Mäselen, J. Aymurzaevtıń «Ámiwdárya boyında» romanı tiykarında dóregen «Ámiwdárya boyında» draması, T. Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq qızı» romanı tiykarında G. Abdulov, T. Bayandievlar tárepinen dóregen «Qaraqalpaq qızı» draması(1967-j) sońınan «Jumagúl» (1974-jıl

baslap qayta ózgerdi) draması, T. Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq dastanı («Baxıtsızlar»)) romanı tiykarında dóregen usı avtordıń «Aydos baba»(Mın tillǵa bahalanǵan gelle) draması, K. Raxmanovtıń «Toǵız tońqıldaq, bir shıńkildek» ertegi tiykarında dóregen usı atamadaǵı draması, M. Dáribaevtıń «Mınlardıń biri» povesti tiykarında dóretilgen K. Raxmanovtıń «Mınlardıń biri» draması, Q. Mátmuratovtıń «Sháryar» dastanı tiykarında dóretilgen «Sháryar» draması, K. Raxmanovtıń «Payǵambar jasındaǵı kúyew» draması tiykarında usı atamadaǵı povesti, Berdaqtıń «Aqmaq patsha» epikalıq poeması tiykarında dóretilgen S. Xojaniyazovtıń «Adalatqa qıyanet» dramaların atap ótiw ornlı. Mine, bul dástúrdiń ádebiyattanıw ilimine kirip keliwı aralas janrlardıń payda bolıwına sebep boladı. Demek, bul másele ele izertleniwın tappaǵanlıqtan, bası ashıq másele bolıp tabıladı.

Ádebiy sınnımızdıń jedelli jankúyerleriniń biri ádebiyatshı Q. Járimbetovtıń jazıwshı K. Allambergenovtıń kitap halında baspadan shıqqan «Ámir Temir hám Er Edige (Ullı atlası)» tariyxıy muzıkalı dramasınıń dóreliwine baylanıslı «Dástan, drama hám tariyx»¹ degen temada kólemlı sın maqalası járiyalandı. Maqalada dramalıq kemshiligi, jetiskenligi, dástannan ózgesheligi hám uqsashlıqları, avtordıń drama dóretiliwdegi sheberligi keń talqıǵa tartılǵan. Bul maqalanıń sońǵı waqıtları basqada dramalarǵa jazılıp atırǵan sın maqalalardan sapası joqarı. Sebebi, izertlewshi ilimpaz onda heshqanday burmalawsız ashıq-aydın kórinip turǵan kemshiliklerdi birme-bir keltirip ótedi, saplastırıwdı avtorǵa usınıs etedi, al jetiskenlikleriniń bolıwı drama avtorınıń ádebiy-teoriyalıq biliminiń jokarı ekenliginen dep atap ótken.

Izertlewshi R. Mátmuratova óziniń kóplegen maqalalarında komediya janrınıń kashan payda bolǵanlıǵı, biziń ádebiyatımızdagı izleri qashan júzege kelgenligi máselelerine óz maqalalarında kelti-

¹ Худайбергенев Ж., Ракманов К. Театр, драматургия ҳәм тамашағөй. // Жас ленинши, 3-апрел, 1990.

¹ Эпикалык ҳәм драмалық жанрлардың бир-бирине тасир мәселеси. // Вестник (Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Хабаршысы). 2013. №1

² Жәрімбетов Қ. Дәстан, тарих ҳәм драма. // Қарақалпақ әдебияты. 2017, №7. —Б.3.

rip ótken. Onıń «Komediya janrının qalıplesiw derekleri»² dep atalgan maqalasında qaraqalpaq dramaturgiyasınıń payda bolıwına tiykar bolǵan diniy qosıqlardan keyin turatuǵın ózek – xalıq awız-ki dóretpeleri dep keltiredi, avtor maqalasında. Qaraqalpaq komediya-ya- sınıń qalıplesiwindegi folklorlıq dereklerde ekige bólip kórsetedi. 1) folklorlıq dástúrler, 2) folklorlıq shıǵarmalar. Sonday-aq, dáslepki dramaturg Á. Ótepovtıń dáslep inscenerovkalar dóretkenligin, in- cenerovkalar aytıs formasında jazılǵanlıǵın, bular dáwir talabı menen jalqawlıqtı, ósekshilikti hám basqada buzǵınshı qásiyetlerdi ash- karalawǵa arnalǵanlıǵın mısallar járdeminde tolıqtırıp ótedi.

Jáne de, usı avtordıń «Qaraqalpaq dramaturgiyasında fars janrı» maqalasında komediya janrın birneshe janrǵa bóliw dástúrleri orıs, ózbek ádebiyatında qalıpleskenligin, sol tiykarda dóretilgen teori- yalıq juwmaqlardan paydalanıp «fars» janrı qaraqalpaq adebiyatın- da da ushırasadı. Oǵan M. Nızanovtıń «Eki qabat erkek» draması fars janrına kiredi, bul janrdı izertlew biziń ádebiyatshılardıń aldında turǵan mashqalalardıń biri ekenligin atap ótedi. «Fars» janrının qa- sıyetlerine tamashagóylerdiń keypiyatın kóteri w maqsetinde dóreti- letuǵın show, tamashalarında kirgizgen bolar edik dep keltiredi avtor. Haqıyqattanda da, bul janr biziń ádebiyatımızda burınları hesh kó- rilmegen bolǵanlıqtan, bunday janrdagı shıǵarmalar joq dep aytilip kelingeni edi. Bul janrdıń teoriyalıq qásiyetlerin tereń úyrenip, analiz jasalıwı kerek dep esaplaymız.

Juwmaqlap aytqanda, gárezsizlik dáwiri qaraqalpaq draması ushında úlken áhmiyetke iye dáwir boldı. Bir tárepten, dramalardıń ideya-tematikası, janrlıq ózgeshelikleri rawajlangan bolsa, ekinshi tárepten, teatrimızǵa bolǵan itibardıń kúsheyiwi, onda spektaklller qoyılıwı ushın barlıq múmkinshiliklerdiń jaratılǵanlıǵı, úshinshiden, bul dáwirdegi qaraqalpaq dramaturgiyasın izertlew máselelerine arnalǵan maqala kóleminde bolsada izertlew jumıslarınıń kóbeyip atırǵanlıǵı menen ózgeshelenedi.

¹ Комедия жанрының қалыптесіуі деректери. // Вестник (Өзбекстан Респу- бликасы Илимлер Академиясы Хабаршысы). 2014. №2.

Sorawlar:

1. *Gárezsizlik dáwir qaraqalpaq dramaturgiyasınıń rawajlanıw baǵdarları tuw- ralı ayıp berin*
2. *Gárezsizlik dáwir qaraqalpaq tariyxıy draması tuwralı ne bilesiz?*
3. *Gárezsizlik dáwir qaraqalpaq dramaturgiyasınıń kórkem obrazlar dúnyası haqqında ayıp berin*
4. *Gárezsizlik dáwir qaraqalpaq dramaturgiyasınıń janrlıq ózgeshelikleri tuw- ralı ne bilesiz?*

ÁDEBIYATLAR:

1. Ahmetov S, Esenov J, Járımbetov Q. Ádebiyattanıw terminleriniń russha-qa- raqalpaqsha túsindirme sózligi Nókis, «Bilim», 1992.
2. Ayımbetov Q. Karaqalpaq sovet dramaturgiyası tariyxınıń ocherkleri. Nókis, «Qaraqalpaqstan» – 1964.
3. Járımbetov Q. Ádebiyattanıwdan sabaqlar Nókis, «Qaraqalpaqstan» – 2011.
4. Mámбетov Q. Ádebiyat teoriiyası. Nókis, «Qaraqalpaqstan» 1995.
5. Tursınov B. Dramaturgiyanıń ayırım máseleleri Nókis, «Qaraqalpaqstan» – 1988.

ĠÁREZSIZLIK DÁWIRI QARAQALPAQ ÁDEBIYATTANÍW ILIMI HÁM ÁDEBIY SÍN

Ġárezsizlik dáwirindeki qaraqalpaq ádebiyattanıw ilimi menen ádebiy sín óziniń jańa rawajlanıw basqırına ótti desek maqsetke muwapıq boladı. Óytkeni 1991-jıl 1-sentyabrde Ózbekstan Respublikasınıń óz ġárezsizligin jeńip alıwı jámiyetimizdiń kóp ġana salaları sıyaqlı ádebiyat hám ilimniń de jańa baǵdarda rawajlanıwına imkánıyat jarattı. Milliy ġárezsizlik ideologiyası ilimniń buringı kommunistlik ideologiyanıń siyasiy qalıplerinen erkin, biyǵárez rawajlanıwına negiz tayarladı. Bul qaraqalpaq ádebiyattanıw ilimi menen onıń ajıralmas bir bólegi bolǵan ádebiy sınınıń jańa baǵdarda rawajlanıwına negiz boldı.

Ġárezsizlik dáwirine kelip ádebiyattanıw ilimi menen ádebiy sín óziniń jańasha rawajlanıw jolına tústi desek asıra siltewshilik bolmaydı. Egerde XX ásir qaraqalpaq ádebiyattanıw ilimin, folkloristikasını rawajlandırıwda N. Dáwqaraev, M. Nurmuxamedov, I. Saǵitov, Q. Ayımbetov, S. Axmetov, Q. Maqsetov, K. Mámbetov, S. Bahadırova, Z. Nasurullaeva, Q. Sultanov, Q. Bayniyazov, Q. Kamalov hám t.b. ilimpazlar kóp miynet etken bolsa, olardıń ibratlı isleri ġárezsizlik dáwirine kelipte dawam ettirildi. Bunda Berdaq atındaǵı QMU janınan shólkemlestirilgen filologiya ilimleri boyınsha doktorlıq dissertaciýalar jaqlanatuǵın ilimiy keńestiniń ashılıwı salmaqlı orın iyeleydi. Onda ádebiyat boyınsha 30 ǵa jaqın ilim doktorları hám ilim kandidatlarınıń tayarlanıwı respublikamızdıń joqarı oqıw orınları menen ilimiy mákemelerin qanıyegeli kadrlar menen támiyinlewde úlken áhmiyetke iye boldı.

Ġárezsizlik dáwiri ádebiy miyrasımızdı qalıp, biyǵárez, buringı siyasiy – ideologiyalıq qalıplerden azat bolǵan halda izertlew imkáni-

yatın jaratıp berdi. Bul nárseden ádebiyatshılarımız imkánı barınsha paydalanıwǵa umtıldı. Máselen J. Paxratdinov “Qaraqalpaq folklorında yumor hám satira”, A. Murtazaev “Berdaqtıń sheberligi” (1994), A. Pınazarov “XVIII–XIX ásirlerdegi qaraqalpaq shayırlarınıń kórkemlik izlenisleri” (Jiyen, Ótesh hám Omar shıǵarmaları mısasında), K. Allambergenov “Qaraqalpaq xalıq dástanı Edige” degen temalarda 1990-jılarda doktorlıq dissertaciýaların jaqlawı áhmiyetli waqıya boldı. Atı atalǵan ádebiyatshılardıń doktorlıq dissertaciýalarınıń monografiya sıpatında baspadan shıǵıwı ġárezsizlik dáwiri qaraqalpaq ádebiyattanıw ilimine qosılǵan salmaqlı úles boldı. Usı kózqarastan J. Paxratdinovtıń “Adam, jámiyet, satira”, “Satira ásirler sırası”, A. Murtazaevtıń “Berdaq dóretilwshiliginde zamanagóylik hám sheberlik”, A. Pınazarovtıń “Ótesh, Omar hám folklor”, “Jiyen hám Omar shayırlardıń dóretilwshilik sheberlikleri”, K. Allambergenovtıń “Qaraqalpaq xalıq dástanı Edige” monografiýalarınıń jariq kóriwi diqqatqa ılayıq.

Ġárezsizlik dáwiri qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde lirikasını jańa zaman kóz qarastan izertlew boyınsha elewli jumıslar islendi. Bul baǵdarda Q. Jarımbetovtıń “XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qasıyetleri hám rawajlanıw tariyxı”, “Ashıq Ziywar”, Q. Orazimbetovtıń “Házirgi qaraqalpaq lirikasında kórkem formaların evolyuciyası hám tipologiyası”, O. Galievanıń “Házirgi lirikada kórkem formaların evolyuciyası hám tipologiyası” (ózbek, qaraqalpaq, túrkmen ádebiyatı mısasında) atamasındaǵı monografiýaların jariq kóriwi, usı tiykarda olardıń doktorlıq dissertaciýaların tabıslı jaqlawı 2000-jılardaǵı qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde elewli hádiyse boldı.

XIX–XX ásirlerdegi qaraqalpaq lirikasınıń áhmiyetli máseleleri boyınsha J. Maqsetovanıń “I. Yusupovtıń poetikalıq sheberligi”, B. Genjemuratovtıń “Ájiniyaz lirikasınıń poetikası”, S. Matekeevtıń “Óteshtin poetikası”, A. Xamidovanıń “I. Yusupov dóretilwshiligi hám Evropa ádebiyatı” (öz-ara ádebiy tásirler hám öz-ara baylanıslar problemasına), D. Paxratdinovtıń “I. Yusupov dóretilwshiliginde

shıǵıs klassikalıq poeziya dástúrleri”, P. Allambergenovanıń “Qaraqalpaq klassikalıq poeziyasında Maqtımqılı dástúrleri”, M. Mambetovnanıń “I. Yusupovtıń qosıq qurılısı”, A. Dosımbetovnanıń “Sh. Seytov lirikasında kórkem forma” h.t.b. dissertaciyalardıń jaqlanıwı bul baǵdardaǵı islenip atırǵan jumıslardıń talap dárejesinde ekenliginen dárek beredi.

Qaraqalpaq ádebiyattanıw ilimi teoriya, poeziya, proza, dramaturgiya hám t.b. tarawları boyınsha izertlendi. Jáne bul tarawlar ele de dawam etip qiyatır. Usı tarawlardı izertlep rawajlandırıwda belgili ilimpazlar Yu. Paxratdinov, Á. Paxratdinov, Q. Járımbetov, Q. Orazımbetov, Q. Allambergenov, S. Bahadırova, B. Genjemuratov, jas ilimpazlardan P. Allambergenova, Z. Bekbergenova, A. Hamidova, D. Paxratdinov, B. Dáwletov, S. Matekeev, E. Eshniyazova, O. Gaylieva hám t.b. xızmetleri úlen. Sonday-aq olardıń ilimiy miynetleri qaraqalpaq ádebiyattanıwınıń bazı bir máselelerin izertlewge baǵıshlangan.

Q. Ayımbetovtıń, T. Allanazarovtıń jumısları qaraqalpaq dramaturgiyasınıń ayırım teoriyalıq máselelerin sheshiwge baǵdarlanadı. Dramaturgiya boyınsha ǵárezsizlik dáwirinde B. Tursınov, A. Józımbetov, T. Bayandiev qusaǵan ilimiy izertlewshilerdiń miynetleri janq kórdi.

Kórkem ádebiyattıń kóp ǵana máseleleri, ásirese, lirika janrınıń rawajlanıwı, kórkemlik qásiyetleri máselesi barlıq ádebiyatshılardıń dıqqat – itibarın ózine tartıp keldi.

Sonıń ushın házirgi kúnge shekem qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde teoriyalıq máselelerge, qosıq qurılısına baǵıshlangan birqansha ilimiy miynetler júzege keldi.

Filologiya ilimleriniń doktori S. Axmetovtıń dúzgen «Ádebiyattanıw terminleriniń qısqasha sózligi» (Nókis, 1972) miynetinde ádebiyattanıw iliminiń barlıq tarawları, sonıń ishinde qosıq elementleri: uyqas, bánt, ırǵaq sıyaqlı máseleleri jóninde túsiniq berilgen hám bul miynet poeziyanıń kórkem formaların biliwde hám úyreniwde qunlı miynetlerden bolıp tabıladı.

Belgili ádebiyatshı Q. Muratbaevtıń «Qaraqalpaq poeziyasında qosıq qurılısı» (Nókis, 1977) degen miynetinde qosıq ólshemleri, ritm, uyqas, buwnaq, tarmaq sıyaqlı máseleler jóninde keńnen sóz etiledi. Bul jumısta izleniwshi qaraqalpaq qosıq qurılısın túrkiy tilles xalıqlardıń poeziyası menen tipologiyalıq xarakterde ekenin materiallarǵa súyengen halda izertlegen.

Prof. K. Mambetovtıń «Ádebiyat teoriyası» (Nókis, 1995) atlı monografiyasında da ádebiyattıń barlıq tarawları menen birgelikte lirika hám onıń kórkem formaları haqqında teoriyalıq sıpatlamalar beriledi.

Filologiya ilimleriniń doktori Q. Orazımbetovtıń «Házirgi dáwirdegi qaraqalpaq lirikasında kórkemlik izleniwshilik» (Nókis, 1992) atlı kandidatlıq dissertaciya jumısında hám «Házirgi qaraqalpaq lirikasında kórkem formaların evolyuciyası hám tipologiyası» (Nókis, 2004) atlı monografiyalıq jumısında házirgi qaraqalpaq lirikası jóninde sóz ete otırıp, kórkem forma salasında da rawajlanıwdıń bar ekenin izertlegen. Sonıń ishinde qaraqalpaq ádebiyatında erkin qosıqlardıń janrlıq ózinshelikleri, olardıń formalıq qásiyetleri, olardı payda etetuǵın tiykarǵı elementler, qosıqtıń dúzilisi sıyaqlı máseleler kórkem tekstlik materiallarǵa tiykarlangan halda izertlegen hám tiyisli juwmaqlar shıǵarılǵan.

Filologiya ilimleriniń doktori Q. Járımbetovtıń «XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı» (Nókis, 2004) degen monografiyalıq jumısında qaraqalpaq lirikasınıń milliy kórkemlik saǵaları, XIX ásirdegi qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq ózgeshelikleri anıqlanıp klassifikaciylanadı.

1970-2000-jıllar qaraqalpaq poeziyasınıń rawajlanıw ózinshelikleri haqqında qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde birqansha izertlewler payda boldı. Olardan: Z. Bekbergenovanıń «Házirgi zaman qaraqalpaq poeziyasında xalıq awızeki poetikasınıń dástúrleri (70-80-jıllar)» (Nókis, 1995) degen kandidatlıq dissertaciya jumısında 70-80-jıllar qaraqalpaq poeziyasında xalıq awızeki poetikasındaǵı dástúrlerdıń, qosıq formalarınıń shayırlar T. Jumamuratov, I. Yu-

supov, T. Mátmuratov hám t. b. poeziyasında qollanılıw ózinshe-likleri haqqında bahalı pikirler ayılğan.

A. Hamidova «I. Yusupovtıń tvorchestvosı hám Evropa ádebiyatı (Ádebiy baylanıslar hám ádebiy tásirler máselesi)» (Nókis, 1999) degen kandidatlıq dissertaciya jumısında Evropa ádebiyatınıń ádebiy tásiriniń qaraqalpaq ádebiyatındaǵı kórinisin belgili shayır I. Yusupovtıń lirikası mısasında jaqsı analizlegen.

M. Mámbetovanıń «I. Yusupov poeziyasınıń qosıq qurılısı» (Nókis, 1999) atlı kandidatlıq dissertaciya jumısında da qosıq elementleri: uyqas, ólshem, bánt, buwnaq haqqında keńnen toqtalıp, olardıń qosıqtı payda etiwdegi áhmiyeti shayır I. Yusupovtıń qosıqları mısasında izertlegen.

E. Eshniyazovanıń «Tólepbergen Mátmuratovtıń lirikası (ideya-lıq-tematikalıq, janrlıq hám kórkemlik ózinshelikleri)» (Nókis, 2000) degen kandidatlıq dissertaciya jumısında da usı dáwir qaraqalpaq poeziyasınıń rawajlanıw ózinshelikleri, ideya-tematikalıq baǵdarları, qaraqalpaq lirikasınıń janrları sıyaqlı máseleler tek ǵana belgili shayır T. Mátmuratovtıń dóretiwsheiliǵi mısasında anıqlanǵan. Sonday-aq, bul dissertaciya da T. Mátmuratovtıń dóretiwsheiliǵinde keńnen qollanılǵan erkin qosıqlardıń janrlıq, formalıq qásiyetleri boyınsha da jaqsı teoriyalıq pikirler ayılğan. D. Paxratdinov óziniń «I. Yusupov lirikasında Shıǵıs klassikleri dástúrleri (Ádebiy baylanıslar hám tásirler haqqında)» (Nókis, 2001) degen kandidatlıq dissertaciyasında qaraqalpaq poeziyasında Shıǵıs klassikleriniń dóretken obrazlarınıń, Shıǵıs poeziyası dástúrlindegi ideyalıq baǵdardıń hám Shıǵıs klassikleriniń janrlarınıń házirgi qaraqalpaq poeziyasında sáwleleniwini belgili shayır I. Yusupovtıń dóretiwsheiliǵi mısasında izertlegen. Shayırdıń lirikası Shıǵıs klassikleri Nawayı, Fizulı, Maqtımqulı hám t.b. shayırlardıń dóretiwsheiliǵi menen salıstırılıp úyrenilgen.

Usınday ilimiy miynetler 1990-2000-jıllar qaraqalpaq poeziyasınıń rawajlanıw jaǵdayların, hár táreplemeli jetiskenliklerge eriskenligin anıqlawda úlken áhmiyetke iye.

Qaraqalpaq poeziyasındaǵı erkin qosıqlar haqqında filologiya ilimleriniń kandidatu P. Nurjanovtıń «Verlibr haqqında oylar» («Ámiwdárya», 1990, N 4), atlı maqalası da dıqqatqa ılayıq. Avtor óz maqalasında erkin qosıqqa teoriyalıq sıpatlama beriw menen birge ózinen burınǵı erkin qosıqtı izertlegen rus ilimpazlarınıń qosıqtıń janrlıq hám formalıq jaqtan ózinshelikleri haqqında aytqan pikirlerine de óziniń kóz qarasın bildiredi. Bul maqala qaraqalpaq ádebiyatında erkin qosıqlardı úyreniwde áhmiyetligi menen belgilenedi. E. Eshniyazovanıń «T. Mátmuratovtıń dóretiwsheiliǵinde erkin qosıq forması» («Ámiwdárya», 1998, № 1-2), Q. Yusupovtıń «Erkin qosıq qaraqalpaq ádebiyatında jańalıq pa?». («Jas Leninshi», 1991, 12-noyabr), H. Ayımbetovtıń «Appaq dumanlar atında» («Jas Leninshi», 1990, 5-yanvar) sıyaqlı avtorlardıń maqalaları qaraqalpaq ádebiyatında erkin qosıqlardıń ózine tán janrlıq qásiyetleri, onıń basqa kórkem formalar dan ayırmashılıqları haqqında jazıldı.

Q. Járımbetovtıń «Ádebiyattanıw atamalarınń orıssha-qaraqalpaqsha túsindirme sózligi» (S. Axmetov, J. Esenovlar menen birgelikte) dep atalǵan miynet ádebiyattıń teoriyalıq máselelerin úyreniwshi ulıwma bilim beriw mektepleri muǵallimleri, oqıwshıları, licey-kolledj oqıtıwshıları, joqarı oqıw orını muǵallım, talaba, magistrant, doktorantları ulıwma ilim menen shuǵıllanıwshılar ushın taptırmaytuǵın qollanba boldı. Onıń házirgi dáwirde taptırmaytuǵın, qáhát miynetke aylanǵanı bul jumıstıń ilimiy-teoriyalıq hám ámeliy áhmiyetiniń joqarılanıwına dárek beredi.

Q. Járımbetovtıń ádebiyat teoritiǵı sıpatındaǵı xızmetinen dárek beriwshi, onıń bul baǵdardaǵı ilimiy erudiciyasınıń joqarılıǵınan dárek beriwshi jáne bir miyneti «Ádebiyattanıwdan sabaqlar» (2011) dep ataladı. Bul miynet ózinen burın jazılǵan S. Axmetov, Q. Sultanovlardıń «Ádebiyattanıw» (1987), K. Mámbetovtıń «Ádebiyat teoritiyası» (1995) miynetlerinen óziniń ıqshamlıǵı, teoriyalıq pikirleriniń tereńligi, kórkem tekstti, ádebiy túr hám janrlardı, ádebiy kategoriyalardı, ádebiy procestiń jámiyetlik turmıs qubılıslarınan ózine

tân rawajlanıw nızamlılıqqa iye ekenligin talaba, magistrant, doktorant, hám ilimiy izertlewshilerge túsindiriw, olardı úyretiw ushın mıqlap jazılğanlıǵı sebepli házir hámme izlep oqıytuǵın qollanbaǵa aylandı.

Qurbanbay Járımbetovtıń doktorlıq dissertaciyası «XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı» dep atalıp, bul fundamental jumıs qaraqalpaq ádebiyatınıw iliminde ele qol urılmaǵan tın máselege-qaraqalpaq klassikalıq lirikasınıń janr sıpatında payda bolıw tariyxın hám poetikalıq ózgesheligin áyyemgi Orxon-Enisey jazba esteliklerinen baslap tap XX ásirge shekemgi basıp ótken joln izertlewge arnalǵan.

Avtor dáslep qaraqalpaq klassikalıq ádebiyatı házirgi dáwirge shekem tariyxıy filologiyalıq, tekstologiyalıq, xronologiyalıq, fi-losofiyalıq kóz-qaraslardan úyrenilgenligi, al, usı dáwir lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı máselelerin gárezsizlik zamanı talabına say ilimiy-teoriyalıq aspektte izertlew búgingi qaraqalpaq ádebiyatınıw ilimi aldında turǵan en áhmiyetli máselelerdiń biri ekenligi atap kórsetiw arqalı monografiyanı jazıwdaǵı maqset hám wazıypalardı anıq belgilep aladı. Usınnan kelip shıǵa otırıp miynetniń kompoziciyalıq qurılısı dúzilgen. Birinshi bapta XIX ásirdegi qaraqalpaq lirikasınıń milliy-kórkemlik saǵaları hám qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq tallawdıń teoriyalıq máseleleri, erte dáwirdegi qaraqalpaq jırlarınıń lirikalıq qásiyetleri tuwralı keń túrde sóz boladı. Sonday-aq bul bapta tolǵawlardıń lirikalıq qásiyetleriniń ózine tánligi, qaraqalpaq terme-tolǵawları menen naqıl-maqallarınıń XIX ásir poeziyasındaǵı didaktikalıq lirikasınıń milliy saǵaları retindegi áhmiyetin isenimli túrde dálilleydi.

Monografiyanıń «XIX ásirdegi qaraqalpaq lirikası hám onıń milliy-kórkemlik, tariyxıy rawajlanıw ózgeshelikleri» dep atalǵan II babında, xalıqtıń siyasiy-ekonomikalıq, tariyxıy-socialıq jaǵdayların, mádeniy-ádebiy ortalıǵınıń XIX ásirdegi ádebiy janrlardıń, sonıń ishinde lirikanıń rawajlanıwına tásiiri avtor tárepinen jańa-

sha, gárezsizlik dáwiri kózqarasınan izertlengen. Ilimpazdıń Xorezm regionındaǵı ádebiy ortalıqtıń XIX ásir qaraqalpaq lirikası rawajlanıwına tásiiri, ayırım folklorlıq janrlardıń poetikalıq quramındaǵı lirikalıq qásiyetlerdiń usı dáwir qaraqalpaq lirikasınıń tuwılıwı hám qalıplesiwindegi tutqan ornı hám taǵı basqa da áhmiyetli máseleler boyınsha monografiyada alǵa súrgen original ilimiy-teoriyalıq juwmaq hám pikirleri, usınısları dıqqatqa ılayıq. Ásirese avtordın qaharmanlıq hám liro-epikalıq dástanlardıń milliy lirikamızdıń ideyalıq-tematikalıq, kórkemlik jaqtan ósip-órkinlewindegi áhmiyeti haqqındaǵı ulıwmalastırıwshı pikirleri bul ádebiy túrdiń onıń janrların bunnan bılay da tereńirek izertlewshiler ushın metodologiyalıq tiykar bolatuǵınıń anıq. Monografiyanıń «XIX ásirdegi qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq ózgeshelikleri hám klassifikaciyaları» dep atalǵan III babı da ilimpazdıń lirikamızdı izertlewge qosqan úlken úlesiniń, tınımsız miynetiniń, joqarı ilimiy-teoriyalıq tayarlıǵınıń, keń erudiciyasınıń jemisi nátiyjesinde júzege kelgen. Sebebi lirikamız usı waqıtqa shekem bir qansha ádebiyatshı alımlarımız tárepinen izertlenilse de, Q. Járımbetovtıń teoriyalıq izertlewdegedey jumıs usıǵan deyin ele orınlanbaǵan edi. Óytkeni avtor XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń mazmunı hám poetikalıq forması boyınsha jiklewleri, usı tiykarda olardıń kórkem tekstlerin puqta ilimiy talqıǵa tartıwı, uzaq talqı hám baqlawlardan keyin ǵana tereń hám isenimli juwmaqlar shıǵarıwı ádebiyatshı-alımlar, ilimiy izertlewshiler, mektep, licey-kolledj muǵallımları, talabalar menen magistrantlar, ulıwma ádebiyat ıqlasbentleri ushın bul monografiyanı júdá qunlı miynetke aylandırdı.

Monografiyanıń «Qaraqalpaq klassik lirikasınıń poetikalıq forması boyınsha jikleniwi» dep atalǵan IV babında avtor Kúnxoja, Ajiniyaz, Berdaq, Ótesh h.t.basqalardıń lirikalıq shıǵarmalarınıń kórkem-estetikalıq, folklorlıq, jazba-ádebiy saǵalarına, óz aldına bir kórkem sistema sıpatında qalıplesiw nızamlılıqlarına, janrlıq qásiyetlerine, poetikalıq jikleniwlerine hám taǵı basqalarǵa baslı dıqqat qaratqan. Eger de biz totalitarizm dáwirinde ádebiy shıǵarmaǵa vulgar-so-

ciologiyalıq kózqarastan jantasilǵanlıǵın sebepli XIX ásir qaraqalpaq lirikasını izertlewde bir táreplemelilikke jol qoyılǵanlıǵı, bul bolsa óz gezeginde ayırım qaraqalpaq ádebiyatshı alımlarının qaraqalpaq klassikalıq ádebiyatı geypara shıǵarmaların izertlew barısında bir táreplemelilikke jol qoyǵanlıǵın esapqa alsaq, avtordın bul ashshı haqıyqatlıqtı tuwrıdan-tuwrı aytqanlıǵının haslı mánisin túsinemiz. Usı kózqarastan avtordın Ájiniyaz shayırdın muhabbat lirikasındaǵı ima-isharaǵa, simvolliq, astarlı súwretlewge h.t.basqalarǵa qurılǵan ayırım qosıq qatarları menen obrazlarının, motivlerinin filosofiyalıq negizi haqqındaǵı pikirleri, ilimiy juwmaqları, konceptual oyları dıqqatqa ılayıq. Avtordın XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń mazmun hám poetikalıq forma salasındaǵı jikleniwın izertlewge úlken erudiciya, tereń teoriyalıq bilim menen jantasqanlıǵı miynetin qunlılıǵın jáne de ósirgen.

Ilimpaz XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatında shıǵıs poeziyasınan ózlestirilgen muxammes qosıqlarının ǵázzel janrı tiykarında jetilisip kelgenligin, bul janrdın klassik shayır Ájiniyaz dóretiwshiliginde ózine tán formada ushırasatuǵınlıǵın dálillep kórsetedi. Jáne de avtor bul miynetinde XIX ásir qaraqalpaq poeziyasındaǵı qızıqlı janrlıq kórinislerdin biri bolǵan lirikalıq poemanın ózine tán ózgesheligin Ájiniyazdın «Bozataw», Óteshtin «Ótti dúnyadan» shıǵarmaların tallaw arqalı dálilleydi. Avtor ayırım ádebiyatshı alımlardıń bul baǵdardaǵı izertlewlerindegi terminologiyalıq shataslıqlarǵa anıqlıq kirgizip, atı atalǵan shıǵarmalardı «lirikalıq poemalar» dep atawdın maqsetke muwaplılıǵın tiykarlap bergен.

Monografiya sonında avtor lirika dúnya ádebiyatında elewli orın iyeleytuǵın kórkem-estetikalıq qubılıs ekenligi tuwralı óziniń salmaqılı ilimiy-teoriyalıq juwmaqların ortaǵa taslaydı. Lirikaga tán súyiwshilik yamasa kúyinish, ókinish, nalish, muń-sher, qayǵı-hásiret sezimleri, sonday-aq kóterińki yamasa jerkenishli, túniliw sezimleri, oy-pikirlerdin emocional túrde beriliwi hám taǵı basqa estetikalıq qásiyetler hár bir millet lirikasına tán qubılıslar ekenligin avtor isenimli

túrde dálilleydi. Sonday-aq avtor lirikanın baslı janrlıq belgileri XIX ásir qaraqalpaq shayırlarının qosıqlarında tolıǵıraq kórinetuǵınlıǵın dálillep, bul nárse XIX ásir lirikasınıń ulıwma dúnya ádebiyatınıń baslı ideyalıq hám kórkemlik dástúrlerine baylanısa alǵanın, onıń kishkene bir quram bólegine aylana alǵanın kórsetedi, degen ilimiy-teoriyalıq juwmaǵı jumıstın teoriyalıq dárejesiniń joqarılıǵınan dárek beredi.

Demek, ataqlı ádebiyatshı Q.Járimbetovtın bul miyneti qaraqalpaq lirikasınıń janr sıpatında tuwılıwın, qalıplesiwın, onıń tariyxıy, kórkemlik, ideyalıq dárejelerin, basqa ádebiyatlar menen genetikalıq hám tipologiyalıq baylanısların ashıwda úlken áhmiyetke iye.

Ustaz-ádebiyatshının «Ashıq-Ziywar» (Ájiniyazdın ashıqlıq lirikasınıń janrlıq ózgeshelikleri) (1998) dep atalǵan ilimiy ocherki shayır dóretiwshiligini izertlegen basqa ilimpazlardın miynetlerinen túp-tamırınan parq qıladı. Bul miynet Ájiniyazdın ashıqlıq lirikasını izertlew barısında avtordın ǵárezsizlik ideologiyasına say qalem terbetiwiniń jemisi. Burın ashıqlıq lirikasına shaxstın inıqlıǵı menen jılaymanlıǵınan tuwılǵan úlgerler dep qaralsa, Q. Járimbetov Ájiniyazdın ashıqlıq lirikası bul ataqlı shayırdın XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatına qosqan úlken úlesi ekenligin dálillep berdi. Avtordın óz miynetinde tuwrı jazılǵanıday, «Bizler «atızǵa shıq, «paxta ek», «partiyaǵa raxmet», «Watanım – janım anam», «Men seni súyemen gózzal» hám t.b. usıǵan usaǵan astarlanbaǵan, jalańqat qosıqlardı ańsat qabıllaymız, sebebi olar qalay jazılsa solay, tek tuwra mánisinde berilgen. Bizler ne jazılsa, ne aytılsa sonı tuwra túsiniwge ádetlenip ketkenlikten, ótken ásirdegi Ájiniyaz benen Berdaqı, zamanlasımız Ibrayım shayırdı da tek xatqa túsken halında ǵana túsinemiz. Al, olardıń xatqa túspeytuǵın astarlı sózlerin, isharatların, mánilerin, tımsalıy (allegoriyalıq), rámsiy (simvolliq) obrazların ańlay bermeymiz. Bul jaǵday klassikalıq poeziya boyınsha biziń túsiniqlerimizdi bir qansha sheklep, oy-pikirlerimizdi jarhlandırap jiberdi. Jaǵdaydın bulay bolıwına birinshi náwbette tariyxıy sharayatlar sebep boldı. Usı waqıtqa shekem adebiy miyrasımızdı úyrengende socialistlik realizm metodınıń talapların,

klassikalıq gúres hám sociallıq revolyuciya táliymatların metodikalıq tiykar etip alǵanbız. Nátiyjede sol izertlenip otırǵan dáwirin ruwına say kelmeytuǵın tek bir tárepleme juwmaqlar alǵanbız. Avtor ádebiyat-shı-alımın «Áy názálimler», «Bir janan», «Bir páriy», «Sáwdigim» qosıqların tek dúnyawiy obrazlar shegarasında talqıyın etiw jetkilik-sizekenligi, bul nárese ataqlı shayır lirikasınıń haslı mánis-maǵanasın, obrazlar dúnyasınıń ózine tánligin tolıq ashıwǵa imkaniyat bermeytuǵınlıǵı tuwralı jazadı. Nátiyjede ayırım ádebiyatshı-alımlar sonıń ishinde B. Qálımbetovtıń hám Q. Bayniyazovtıń ayırım miynetlerinde nadır ilimiy-teoriyalıq juwmaqlar islengenligin durıs kórsetedi. Áselen Ájiniyazdıń «Shıqtı jan» qosıǵın tallaw arqalı avtor ondaǵı sufizm agımına tán pikirlew ózgesheligin esapqa almay, «Shıǵarmanıń sırtqı kórinisine, syujetlik jelisine qarap ápiwayı logika (jón túsini) penen talqıyın ete beriwge bolmaydı, ol kóbinese natuwri juwmaqlar beriwı múmkin. Sebebi, orta ásirlik talantlı shayırlar óz qosıqların, sonıń ishinde ashıqlıq temasındaǵı ǵázellerin tımsalıy (allegoriyalıq) hám rámziy (simvolikalıq) usıllar, obrazlar menen jazǵan» degen diqqatqa ılayıq ilimiy-teoriyalıq juwmaqtı ortaǵa taslaydı.

XX ásir filologiya ilimi tariyxında ilimiy jumıs penen kórkem dóretiwshilikti birgelikte alıp barıwshı bir qansha tulǵalar ósip jetisken. Máselen, qaraqalpaq ádebiyatın ilimiy tiykarın salǵan N. Dáwqaraev, Q. Ayımbetovlar, keyin ala O. Bekbawlov, A. Aliev, Q. Kamalov, G. Esemuratov, Q. Bayniyazov, K. Mámбетov, Á. Paxratdinov, S. Bahadırova, J. Xoshniyazov, B. Genjemuratov h.t.basqalardı aytıwdıń ózi jetkilikli. Búgingi kúnde usı ájayıp dástúrdi folklorshı alım, ádebiy sınıshı, jazıwshı, pedagog K. Allambergenov ta tabıslı dawam ettirmekte. Ol ádebiyat maydanına jazıwshı sıpatında kelip kirdi. T. Qayıpbergenov bunnan 40 jılǵa shamalas burın K. Allambergenovtıń «O‘zbekiston adabiyoti va sanati» gazetasında jariq kórgen «Aq basqur» gúrrin oqıwshılardıń názerine usırıp otırıp, onıń dóretiwshiliginin milliy qaraqalpaq prozasında tutqan ornı, «Qıyın ótkel» (1983) povesti, «Dárbent» (1985) romanı h.t.b. shıǵar-

maları haqqında unamlı pikir bildiredi, jas jazıwshınıń kelesheginen úmit ettiretuǵın talant iyesi ekenligin ayrıqsha atap ótken edi. Házirgi kúnge kelip avtor joqarıdaǵı atları atalǵan shıǵarmalarınan basqa «Ómir máwritleri» (1987), «Dárya tartılǵan jıllar» (1992) romanların, «Quslar qaytqan kún» (1995) povestin, sonday-aq, tikkeley ana-jer, ekologiya máselelerine arnalǵan «Dala sazları» ocherkleri dúrkinin, kóplegen gúrrinlerin baspadan shıǵardı.

K. Allambergenov kórkem dóretiwshilik penen qosa ilim menen shuǵıllanıwdı da toqtatqan joq. Nátiyjede ol «Qaraqalpaq ádebiyatında aytıs» (1985) temasında kandidatlıq, «Qaraqalpaq xalıq dástanı Edige» (1997) temasında doktorlıq dissertaciýaların tabıslı túrde jaqladı hám saykes atamaǵı monografiyalıq jumısların kitap halında bastırıp shıǵardı. Onıń kandidatlıq jumısında qaraqalpaq folklorında ózine ılayıq ornı bar aytıstıń payda bolıwı dárekleri hám janrlıq ózgeshelikleri izertlense, doktorlıq dissertaciyasında ǵárezsizlik dáwirine shekemgi folklorshı ilimpazlarımız izertlewge júreksinben «Edige» eposınıń genezisi, janrlıq belgileri, milliy versiyalar tiptologiyası máseleleri tereń túrde talqılawǵa alınǵan.

K. Allambergenovtıń ilimiy-metodikalıq hám kórkem dóretiwshiligi qaraqalpaq folklorın ilimine, ádebiy sınına hám kórkem prozasına qosılǵan salmaqı úles boldı.

Ǵárezsizlik dáwirine kelip ádebiy sını jańa baǵdarda rawajlandı. Ásirese recenziya ádebiy sınıń rawajlanıwında úlken áhmiyetke iye boldı. Recenziya óziniń shaqqanlıǵı, barlawshı razvedka sıyaqlı eń alda júretuǵın janrlarınan bolǵanlıqtan ol qısqa-qısqa ádebiy sını portretler sıyaqlı hár qanday ádebiy ómirdegi jańalıqlardı tez baqlap, onı járiyalap jetkerip, shayır hám jazıwshılardıń tabısların ádil bahalap baradı.

Sonlıqtan da qaraqalpaq ádebiy sınıń izertlewshileriniń biri professor S.Axmetov: «...recenziya kishkene kólemli bolǵanı menen tereń mazmunlı, ótkir, ádebiyattıń ósiwine járdem etedi...ol jarıqqa shıqqan shıǵarmanı xabarlap, kópshilikke jetkerip otıradı».

Mine, usıǵan sáykes bahanı bizińshe XX ásirdeń 90-jıllarındaǵı qaraqalpaq ádebiy sınına baylanıslı da aytıwǵa boladı. Óytkeni tap usı jıllardaǵı recenzıyalar negizinen belgili ádebiyat sınıshıları hám ádebiyat izertlewshileri bolǵan Q. Sultanov, Q. Bayniyazov, B. Qálımbetov, K. Allambergenov h.t.b. menen birge J. Esenov, Q. Orazımbetov, P. Nurjanov, Z. Bekbergenova h.t.b. sıyaqlı ádebiy estetikalıq oy menen ádebiyat ilimine sál keyinirek aktiv aralasıp atırǵan qálem iyeleri tárepinen burınnan qálemi ısıǵan hám jas buwındaǵı shayırlar bolıp esaplanǵan I. Yusupov, T. Jumamuratov, X. Seytov, B. , M.Seytniyazov, T. Mátmuratov, Sh. Seytov, T. Sársenbaev, K. Raxmanov, J. Izbasqanov, X. Dáwletnazarov, Á.Ótepbergenov, M.Jumanazarova, N.Tóreshova, Sh. Ayapov, O. Sátbaev, M. Berdievlardıń jańa toplamlarına yamasa olardıń ayırım iri kólemli jeke lirikalıq, lıro-epikalıq shıǵarmalarına arnap jazılǵan. Demek, usı eki faktı-shayırlar hám ádebiy sınıshılarımız dizimin salıstırıp kórgenniń ózinde-aq janlı háreketteǵi ádebiy process yamasa milliy poeziyamız benen ádebiy sınınnıń óz-ara ajıralmas baylanısta ómir súrip rawajlanıp atırǵanı belgili boladı.

Ádebiyatshı Q. Sultanov 1970-jıllardan berli ádebiy ómirdeǵi jankúyer sınıshılardıń biri. Onıń 1990-jılları da I. Yusupov, B. Qayıpnazarov, K. Raxmanov, T. Sársenbaev sıyaqlı belgili shayırlardıń dóretpeleri tuwralı recenzıyaları járiyalanadı. Q. Sultanov shayırlar I. Yusupovtıń «Begligińdi buzba sen» toplamına jazǵan recenzıyasında, ondaǵı qosıqlardıń ideyalıq-tematikalıq ózgesheliklerine toqtaydı.

*Jılan jalaǵanday dúkanlar kepti,
Iygen jelinlerdi suw alıp ketti.
Jumis qaldı, aytıs bazarı qızdı,
Birew joybarlasa, birewler sızdı...*

Haqıyqatında da-bul jańa dáwirdeń poeziyası edi, bul járiyalılıqtıń sońı basqa bir muqamlarǵa dóńip, «dáwirdeń, zamannıń gárdishi» basqa tamanlarǵa qaray dóńip baratırǵan waqıttıń kórinisi ekenin túsınemiz. Sınıshı-ádebiyatshı shayırdıń jańa toplamına pikir aytarda

en aldı menen usıǵan itibar bergen. Sonday-aq recenzıyada shayırdıń «Alıs Malayziya keshelerinde...» atlı qosıqlar dúркиnine de ayrıqsha toqtap, sol jerdeǵı «qızǵanısp iyttay ırıldaspastan» jasap atırǵan tártip-intizam menen biziń minez-qulqımız arasındaǵı parqqa ser saladı.

Q.Sultanov ustaz shayırdıń jańa toplamındaǵı doslıq, muhabbat hayal-qızlar temasındaǵı qosıqlarına da toqtap, olardıń barlıǵın qálem iyesiniń jeke ómirlik halatları menen júdá durıs, analitikalıq túrde sheber baylanıstırıp tallaǵan.

Sınıshı Q.Sultanov «Ómir toǵanısları» recenzıyasında K. Raxmanovtıń «Mánzilim alıs» toplamın tallay otırıp, shayırdıń tuwılǵan jer haqqındaǵı bahalı poetikalıq pikirlerin keltiredi. Sınıshı «K. Raxmanovtıń hár bir qosıǵınan eki ushlı pikir shıqpaydı. Toplamǵa kiritilgen hámme shıǵarmasında nıshanaǵa dál tiyetuǵın pikirler orın aladı. Bul jaǵınan onıń shıǵarmaları basqa shayırlardıń shıǵarmalarınan úlken artıqmashılıqqa iye...» – dep durıs jazǵan. Sonday-aq sınıshınıń: «Durısında, tema kóp, al onı ádebiy obrazlar arqalı sáwlelendiretuǵın shayırlar az. Keńesbay temanı da tabadı, onı tereńlestiriw ushın jańadan jańa shıǵarmalar dóretdi» – degen pikirlerine de qosılmaw múmkin emes.

Q. Sultanov shayırdıń jaslıq dáwir filosofıyası haqqındaǵı poetikalıq oyların, olardaǵı jaqsı tilekti, tereń obrazlılıqtı durıs belgileydi. Onıń aytqanıday, shayırlar:

*Áke sizden ótinemen biraqta,
Ekewimiz mingespeyik bir atqa,*

– degen qatarlardı dóretken edi. «Bul jerde gáp keskin qoyıladı, at – minip júretuǵın kólik emes, al adamlardı sońǵı saparǵa shıǵarıp salatuǵın tabıt – at bolıp esaplanadı.»

Bul júdá ótkir hám gumanistlik pikir. Onda ómir tragedıyası bar.

Sınıshınıń durıs túsingenindey K.Raxmanov poeziyadaǵı filosof shayırlardıń biri. Onı Q.Sultanov recenzıyada keltirgen minaday qatarlar dálıylleydi:

*Ómir shubatılğan arqanba desem,
Ol gürmewge kelmek qısqa jip eken.
Onıń maydanları darqanba desem,
Adım sayın ańlıp jatqan búk eken.
Arqayın júriwge bolmadı waqıt,
Tulparǵa jarısıp jaslıqta ótti.*

Ádebyatshı-sınshı Q. Sultanovtıń «Bulttan shıqqan ay bolıp» («Erkin Qaraqalpaqstan», 24-avgust, 1996) atlı recenzıyası shayır T. Sársenbaevtıń toplamı haqqında jazıladı.

Recenziya atı Ayapbergen shayırdıń «Bulttan shıqqan ay bolıp...» degen qatarları menen atalıwı da usı ayırıqsha pafostı kórsetip; ol sınshı sózi menen aytqanda «T. Sársenbaev «Taırqant» atlı taza toplamın shıǵardı, soǵan shekem awızǵa ilinbegen...onıń shıǵarmaları bulttan shıqqan ayǵa usap, 80-jıllardan baslap belgili bolǵanı anıq. «Teńelbay sózden naǵıs oyatatuǵın shayır». «Tereń filosof, sezimtal lirik Teńelbey Sársenbaev... sózlerdi jupkerlestiriw de, táqállesin túsirip ayıwda shayır I. Yusupovtan, ...jaqsı qosıqların yadtan ayıwda T. Jumamuratovtan kem shayır emes desek qátelespeymiz». «...qosıqtıń ózi de adamǵa jasınday tásir etedi. Qosıq ta jasın, jasında jasın... T.Sársenbaevtıń qosıqlarında mapazǵa aylanǵan, adamlarǵa aqıl- násiyat bere tuǵın shıǵarmaları joq. Bul 70-jıllardan baslanǵan ádebiyattıń rawajlanıw aǵımına óziniń úlesin qosıp kiyatırǵanın dáliylleydi». «Onıń hár bir qosıǵında ózine tán bolǵan tamǵa basılǵan». (Atalǵan recenzıyada).

Jeke shayır yamasa jeke jazıwshılardıń tvorchestvolıq portretin (tulǵasın) jasaw ádebiy sınıshılardan hár túrli baǵdarlarda (obekt, temalar, tulǵalar tańlay biliw, onı ziyreklik penen tereń sezinip tańlaw, «portret»tiń óz ishinde de jańashıl formalar izlew, til sheberligi, ózin-she pafosqa beriliw) izlenis hám jańashılıqlardı talap etedi. Ádebiyatshı-sınshı J. Esenov bir maqalasında jazǵanıday:

«Ádebiy sınısh portret»te ádebiy kórkem shıǵarmalardı felyeton, ocherk, gúrriń, povest taǵı basqa janrlıq túrleri sıyaqlı ádebiy sını-

nıń janrlıq kóptúrliliginin biri bolıp esaplanadı. Bılayınsha aytqanda «recenziya», «ádebiy sınısh portretin» yamasa tvorchestvolıq portretin «problemalıq, sholıw maqalanıń» ornın almasıra almaydı. Olar obrazlı aytqanda bir teńiz-ádebiy kórkem sınıǵa kelip quyılǵanı menen olardıń óz aǵısları, óz iyrimleri hám óz reńleri bar.»

XX ásiridin 90-jıllarındaǵı qaraqalpaq ádebiy sınında dóretilgen «творchestvolıq portret» lerdin jaǵdayına, teoriyalıq hám ámeliy názer menen de qarar bolsaq, onda usı tarawdaǵı biraz izlenisler hám ayırım kemshilikler de belgili boladı. Álbette, ádebiy sınınnıń, ulıwma kórkem ádebiyattıń da qálegen tarawında hámme waqıtları birden tabısqa erisiw kete beriw, sol janrdıń talaplarında birden meńgerip, kópshilik deydinen shıǵa biliwde qıyın.

Sol sıyaqlı ádebiy tvorchestvolıq portret dóretiliwde geyde sınshı ushın sóz etilgen qálem iyesinin burın sóz etilmegeni yamasa temanıń tıń, aktual ekenligi áhmiyetli.

Eger biz ózimiz aytqan pikirlerdi anıq faktler menen tallap qarasaq, belgili sınshı marhum Q. Sultanov bir qısqa portretinde K. Raxmanov poeziyasın shaǵın hám ótimli etip sóz etedi, al sınshı Q. Orazımbetov portretlik-recenziya sıpatına iye dóretpesinde jas shayır M. Berdievтіń qosıqların júdá berilip tallap, ondaǵı «sıǵasqan oy aǵımların, tereń pikirlewlerdi, shayırdıń oylaw sheńberinin ádewir keńligin», simvoliko-metaforalıq, astarlıq qásiyetlerdi, qosıq qurılısındaǵı jańalıqlardı da durıs tallaydı.

Ol jas shayırdıń «Sońǵı oq» atlı poemasına da orınlı pikirler hám eskertiwler aytadı. Jas sınshı ózine zamanlas shayır dóretiliwshiligindegi ómir tolganıslarındaǵı filosofiyaǵa kewil awdarıp mınanday qatarlardı da keltiredi:

*Sen isleyseń, men isleymen- kún uzaq,
Sen isleyseń, men isleymen- tın uzaq.
Ol isleydi, hámme, hámme isleydi,
Biraq, nege jetkermestey jol uzaq.*

*Aytalmadım, bálkim, bunnıń tórkinin,
Aytalmastay gáplerim de kóp menin.
Kóteremen seni qoldın ushına,
Sen bizlerden bálentirek bol, inim!*

Kórip otırǵanımızday jas talant iyesiniń ómirsheń poetikalıq qatarları oqıwshınıń sezimlerine qozǵaw saladı. Poeziyadaǵı bunday qásiyetlerdi, qósıq qurılısındaǵı jańalıqlardı kóre alıwshılıq ádebiyatshı-sınshılar Q. Orazımbetov, H. Ótemuratova, P. Nurjanov, B. Genjemuratov, Z. Bekbergenovalardıń portretlik maqalalarına da tán. P. Nurjanov óz portret maqalalarınıń birin «izertlewin kútip turǵan dóretiushilik iyesi» dep ataydı hám onda balalar shayırı X. Saparovtıń dóretiushilik tulǵası jaratıladı. Jas ádebiyatshılar tárepinen dóregen bunday portretlik sın miynetler qısqa kólemli bolsa da quwatlawǵa tuwra keledi. P. Nurjanovtıń «Shayırdıń ishki erkinligi haqqında oylar» degen maqalasındaǵı M. Jumanazarovnıń poeziyası haqqında pikirleri de qızıǵarlı hám tásirli shıqqan.

Ádebiy sın portret dóretiwdеgi eń jaqsı sıpatlardı akademik J. Bazarbaevtıń shayırı I. Yusupov haqqında, belgili ádebiyatshı alım, marhum K. Mámбетovtıń xalıq shayırı T. Jumamuratov tuwralı portretlik miynetlerinen kóriwge boladı.

Olardıń ekewinde de birden kózge túsetuǵın nárse – bul shayırlar dóretiushiligine ayrıqsha pafos penen qatnas jasap óz miynetlerin belgili problemalарǵa qurıwında J. Bazarbaev úlken shayırı I. Yusupov poeziyasınıń xalıqshılıǵı, realizminiń tereńligi hám shayırdıń sezimtalıq qásiyetiniń ayrıqshalıǵı haqqında sóz etse, al K. Mámбетov xalıq shayırı T. Jumamuratovtıń pútkil tvorchestvolıq psixologiyasınıń folklor menen, onıń aqpa, tókpe-improvizatorlıq qásiyetleri menen ajıralmas baylanısta alıp qaraydı.

J. Bazarbaevtıń «Xalıqqa xızmet etiwdi óziniń haqıyqıy mápi dep esaplap, oǵan shın muhabbatı menen pidá bolǵan qaraqalpaq xalqınıń eń súyikli shayırı I. Yusupov... onıń ármanı: «Bir sózdi bir sózge baylap», xalıqtıń kewilin tabıwdı oylap, oǵan hadal xızmet etiw;

*«Sáǵan azı – kem sóz unatsam,
Basqa baxıt soramayman»*

– degen arızıwdan shıǵıp:

*Ne buyırsa sizdey xalıq,
Ayaǵımdı qolıma alıp,
Basım menen jumalayman;*

– dep haq kewlin bildirip qoymastan, ómir-ómirinshe xalqımızǵa bası menen ǵana jumalap xızmet etip, sol arqalı eldiń, jurttıń dańqın shıǵarǵan hám «qoyar edim juldız etip, aspandaǵı ay qasına» degen wazıypasın... tolıq ámelge asırǵan tulǵa» – degen pikirleri filosof alımınıń pafosınan tuwılǵan. Sonlıqtan da: «Qaysı bir sóz zergeriniń dóretiushilik tulǵasın ashıp beriwde bolsın sınshı yamasa izertlewshige de soǵan degen, óz obektine shın berilgenlik, ayrıqsha pafos zárúr. Sonda ǵana oqıwshını ózine qarata alatuǵın ádebiy sın dóretpе, sonda ǵana onıń ózine jarasa teması, at-aydarı, oy-pikirleriniń ósip órbiwi, sup-sulıw, jup-jumır, tepse úzilместey shınjırlı kompoziciyası payda boladı» – dep jazadı J. Esenov.

Maqalanıń «Sózi muhabbatqa, muhabbatı qosıqqa aylanǵan shayırı» dep atalıwınan qanday da bir shayırdıń qosıqlarındaǵı sáwgi – muhabbat temasın sóz eter eken – degen pikir keliwi gúmansız. Yaq...! Usı temanıń sıyqırınıń ózi bizdi ertip áketip, onıń xalıqlıq, ulıwma gumanistlik filosofiyalıq mánisin tereń túsiniwge múmkınshilik beredi. Ulıwma qısqa tvorchestvolıq portretlik maqalada shayır poeziyasınıń tek bir tárepi – onıń xalıqlıǵı ǵana emes, al sol arqalı talant iyesiniń pútkil tvorchestvolıq psixologiyasın, onıń baslı baǵdarın onıń bir tutas ulıwma adamgershilikli naturasın ashıp beredi.

Álbette bunday talant iyeleriniń tulǵasın da bir yamasa bir eki gazeta hám jurnal maqalasında ashıp kórsetiw múshkil is. Oǵan úlken sheberlik, kóregenlik, sol talant sırların basqalardan da tereń uǵatuǵın aqıl-parasat hám mol ómirlik tájiriyyede kerek.

K. Mámbetovtın shayı T. Jumamuratov haqqında dóretken portretlik maqalasında ádebiyatshı-sınshı shayırdın ómirine baylanışlı kóplegen faktlerdi keltiredi de, negizgi máseleleri onıń satiriklik shayırlıq psixologiyasını ashıwǵa, onıń xalıq tili, awızeki xalıq poeziyasınıń bay úlğilerin ózlestiriwine sheber uyqas, orınlı giperbola hám jarasımly ótirik ósek, qásiyetlerin ashıwǵa qaratadı. K. Mámbetov bul máselelerdiń kópshiligin anıq faktler hám kóbine ózi kórgen syujetlik waqıya-detallar menen sheber túrde sóz etedi. Nátiyjede shayırtulǵası sheber jaratıladı. Ádebiyatshınıń usı portret maqalası onı «qayta tiriltken» edi. Bunı tómendegi mınaday pikirler dáliylleydi.

«Onıń satirasınıń ózgesheligi sonda, hár qanday dáwir menen baylanıp kete beredi. Ol adam hárketi menen minezlerinen obraz izleydi. Máselen, lapgóyler haqqında jazǵanda, naǵız lapgóy bolıp ketedi...

*Eshki máyek tuwıptı,
Iyttı qoyan quwıptı.
Qus atıptı bir mergen,
Mıltıq etip uwiqti.*

Ápiwayı sózler menen qurılǵan bul qosıq qatarları xalıq tiliniń tereń tórkinleri menen tutasıp, jılwalanıp oqıwshıda úlken tásir qaladıradı».

Mine, kórip otırǵanıımızday-aq ádebiyatshı-sınshı shayırdın tvorchestvolıq ózinsheligine say obrazlı qatarlardı durıs tańlaydı. Bul eń áhmiyetli máselelerdiń biri. Bizinshe bul jerde ádebiy tekstlik mısaldıń keltiriliwi de hám oǵan ádebiyatshı-sınshınıń bergen bahası da orınlı. Sońınan K. Mámbetov usı portret maqalada: «Qosıq penen dásme-dás aytısqa túsken adam ǵana shayırsılıqtıń shıńına jetken adam» degen M. Áwezovtın pikirini keltire otırıp, T. Jumamuratovtın tókpe shayırlıq talantın ele xatqa túspegen, baspada járiyalanbaǵan, biraq ózi gúwası bolıp yadlap qalǵan poeziyalıq qatarlar arqalı júdá isenimli etip dáliyllep kórsetedi. Sınshı-ádebiyatshı keltirgen bul

qosıq qatarlarınıń bárin misalǵa almay-aq sol nársege diqqat awdarıw jetkilikli, bolǵan syujetlik komik hám satiralıq waqıyalar menen xalıq shayırdınıń improvizatorlıq psixologiyası, onıń dál juwaplılıǵı bir-birine oǵada jupkerlesip ketken. Onı sınshı óz tallawları hám syujetlik waqıyalardı esselik usıl menen bayanlawı, shayırt qosıqların keltiriw arqalı kórsetken. Sonday waqıyaǵa baylanışlı awızsha, qaǵaz-qálem-siz-aq shıǵarǵan qosıǵı mınaday eken: Ol shıǵarma T. Jumamuratov, P. Seytov, K. Mámbetov h.t.b. bir rayonǵa paxta tárbiyası mapazında wákillikke barıp, bir kelinshektiń nanınan jep, yamasa awız tiyip keterde, al sol kelinshek júweri atızǵa qashıp ketkende bunı xalıq shayırtı sol máwritte tandır basında awızsha shıǵarǵan eken:

*Tandır basında kelinshek,
Ya shaqqansań, ya erinshek
Dalaǵa nege qashtıńız,
Mashınnan túsip kórinsek?
Qashıp aqbasqa súrinbe,
Qan qalmaptı—ǵoy túrinde.
Attan túsip nan jeń degen,
Jaq pa eldiń dástúrinde.
Biz kelgennen kettiń qashıp,
Kem—kemnen aram ashıp,
Jasırınbaq oynaǵanday,
Ketti qanday ǵáplet basıp.
Tandırdınnan óte almadıq,
Mánzillerge jete almadıq,
Xalıqqa dástúr bolǵannan soń,
Nandı taslap kete almadıq.
Turman sırtta qabaq úyip,
Nannıń bári ketti kúyip,
Bizler bolsaq quday qonaq,
Ketemiz tek awız tiyip...*

«...Men sonda Tilewbergen ağanın házir juwaplıǵına qattı hayran qalǵan edim. Ol bul sózler menen de toqtıǵan joq:

Diyxannıń kóp daqılı bar,

Dán ekkenniń aqılı bar.

«Jup nan bergen – sawap», degen,

Xalıqtıń úlken naqılı bar.

– dedi de eki nandı alıp qaytadan mashınaǵa qaray betledi. Ol hár qanday waqıyanı da qosıq jelisine sındırıp jiberetuǵın edi».

1990-jıllardaǵı qaraqalpaq ádebiy sını tematikalıq, ideyalıq baǵdarlar boyınsha aldınǵı dáwir sınınan ózgeshelenip turadı. Bul jılları milliy ádebiyatımızdın hár túrli janrlarındaǵı dóretpelerge, jeke tvorchestvolıq tulǵalarǵa hám ulıwmalıq máselelerge baylanışlı esapsansız ádebiy sın materiallar járiyalandı. Bizin qolda bar faktlerge qaraǵanda gazeta-jurnal sını ele de keń kólemli, juwmaqlastırılǵan, sintezlik oylarǵa mol, sholıw maqalalar hám salmaqlı ilimiy teoriyalıq problemalıq miynetlerge jarlı. Biraq, ádebiy sınnıń geypara formaları: intervyyu, anketalar, dialog, soraw-juwap, bazda pikirler qayshılıǵın da alǵa ilgerilewler bar.

Bul jıllardaǵı poeziyaǵa arnalǵan sın maqalalardıń bir ózgesheligi, 1990-2000-jıllar aralıǵında kórkem ádebiyattın basqa eki túrine qaraǵanda poeziyalıq toplamlar júdá kóp jariq kórgenlikten, recenziyalıq maqalalardıńda samı kóp.

Ulıwma ádebiy sınnıń recenziyalıq forması 90-jıllardaǵı ádebiy proceske jedel aralasıp, jańa dóretpelerdi tez xabarlap ǵana qoymay, al olardaǵı geypara nuqsanlardı da qıraǵılıq penen kórip hám waqtında durıs sinap oqıwshı kópshiliktiń dıqqatın ǵana awdarıp qoymay, al olardıń ádebiy estetikalıq talǵamın qalıplestiriwge yamasa ósiriwge de xızmet etti.

Ádebiy sında sınshılar poeziyalıq shıǵarmalardı bahalawda jańalıqqa, ayrıqsha poetikalıq sheberliklerge qaray umtıldı. Máselen:

S. Axmetov Q. Orazımbetov penen birge «ádebiyat kóshi mánzilgerge asıqpaqta» – dep, onıń ayaq alısların durıs baqladı, J. Esenov poetikalıq ónerde «Haqıyqatshıl, ruwlı tereń sóz marjanları ushın» at salısıw kerek ekenligin ayttı, H. Ótemuratova «Sen sónbeyseń, poeziya juldızı!» dep poeziya menen ulıwma kórkem ádebiyattın naǵız patriottı ekenligin tanıttı, Z. Bekbergenova óz pikirlerine ádebiy teoriyalıq problematikalıq sıpat engiziw ushın poeziyalıq shıǵarmalardı milliy folklorlıq dástúrler menen baylanıstırıp, olar menen salıstırıp qaradı, T. Mámбетnıyazov poeziyanı dáwir menen tıǵız baylanıstırıp talqıladı, B. Genjemuratov poeziya kritigi–shayır sıpatında da onıń jańalıqları menen tereń oyılıǵın, simvoliko-metaforalıq, obrazlıq qásiyetlerin nannıń usaǵında qásterlewge shaqırdı. Q. Járımbetov, Q. Orazımbetov, P. Nurjanovlar poeziyamız haqqında óz pikirlerin ádebiy ilimiy teoriyalıq máseleler átirapına qurdı. Bulardıń hámmesi ádebiy sın maqalalarında óz dawısları menen óz túsinipleri hám talapshańlıqların kórsetiwge háreket etti.

Ádebiy sın portret dóretiwdegi eń jaqsı sıpatlardı J. Bazarbaevtıń, I. Yusupov haqqındaǵı «Sózi muhabbatqa, muhabbatı qosıqqa aylanǵan shayır portretinen, K. Mámбетovtıń T. Jumamuratov tuwralı «Sóz zergeri Tilewbergen», Á. Paxratdinovtıń «Abbazdıń altın ǵáziy-nesi» portretlerinen kóriwimizge boladı. Olardıń portretlerinde kózge túsetuǵın baslı másele-bul olardıń ózlerine súyikli shayırlarǵa shın berilip, ayrıqsha pafos penen qatnas jasawında hám óz miynetlerinde óz ishinde belgili bir ózekli problemalar júkley alıwında ayrıqsha kózge túsedi.

Prozaik, dramaturgler, alım-sınshılardıń portretin jaratıwda da sınshılar bir qansha jetiskenlikke eristi. Prozashılardan Sh. Aytmatov, T. Qayıpbergenov, J. Saparov, K. Mámбетov, A. Áliev, G. Esemuratova, Ó. Xojaniyazov, dramaturg jazıwshılardan, J. Aymurzayev, S. Xojaniyazov, T. Allanazarov, ádebiyatshı-sınshılardan N. Dáwqaraev, M. Nurmammedov, S. Axmetov h.t.b. ilimpazlardıń tvorchestvolıq kelbeti ashıp berildi.

1990-jillardagi qaraqalpaq ádebiy sinınıń tvorchestvolıq portret túrindegi miynetlerde alım-sınshılardıń da tulǵaları sáwlelengen. Olarda N. Dáwqaraev, M. Nurmuhammedov, S. Axmteov, K. Qudaybergenov, J. Narımbetov sıyaqlı belgili sınshı-ádebiyatshılardıń kelbeti túrlishe usıllarda, hár qıylı aspektlerde de ashıp berilgen, jazılıw stili jaǵınan da ózgeshelenip turadı. S. Bahadırova kóbirek ilimiy publicistikalıq stilge súyense, al Q. Bayniyazov óz jańalıqların tariyxıy taza arxivlik hújjetlerge tiykarlaydı, J. Esenov ilimiy teoriyalıq baǵıtta sóz etedi.

Qaraqalpaq prozası 1990-jıllardagi qaraqalpaq ádebiy sinınıń bir qansha recenziyalıq, ádebiy sholıw, problemalıq teoriyalıq sıpatqa iye maqalalarında ayırım soraw-juwap hám anketalarında, geypara qarama-qarsı pikirge iye ádebiy sın miynetlerinde hár tárepleme sóz etildi.

Olarda prozamızdıń eń úlken wákili T. Qayıpbergenovtan baslap, Sh. Seytov, K. Mámбетov, X. Seytov, J. Saparov, M. Seytniyazov, A. Sadıqov, A. Sultanov, A. Ábdiev, H. Ótemuratova h.t.b. proza dóretilishleriniń bir neshe dóretpeleri qálemge ilingen.

Olardı san jaǵınan hám sapa: forma hám mazmun tárepinen alıp qaraǵanda júdá kóp hám hár túrli, bay mazmunlı, kópshiligi ádebiy process penen ádebiy sinınıń ózinde de eń jaqsı islerge jańalıqlarǵa qaray umtıldıratuǵının kóriwge boladı. Máselen, A. Izyumskiydiń «Ádebiyattıń teris aynasında kóringen watanımız tariyxı» («Ámiwdárya», 1991, № 12, 116-bet), U. Pirjanov «Ádebiyatta shinlıqtıń burmalanıwına shek qoyılsın» («Qaraqalpaqstan jasları», 26-yanvar, 1995 j.), M. Tursımuratovtıń «Mamanbiy ápsanası»ndaǵı tartıslı bir máselege» («Ámiwdárya», 1993, № 1, 97-bet), H. Ótemuratovnıń «Házirgi proza haqqında geypara oylar» («Ámiwdárya», 1990, № 9, 94-95 bb.) sholıw maqalasın, J. Esenovtıń «Ǵázep penen jazılǵan roman» («Erkin Qaraqalpaqstan», 20-fevral, 1993.) recenziyası h.t.b. úlgi etsek boladı.

1990-jıllardagi ádebiy sırda dramaturgiya sinına baylanıslı materiallar júdá jarlılıǵına qosa, olardıń sapası da poeziya, proza, sırǵa sın aytıw haqqındaǵı ádebiy estetikalıq pikirlerden biraz tómén.

Ádebiy sırda óz pikirleriniń kólemliligi, tereńliligi, materiallardı biraz kehirek qamtıp alıwı, salıstırılmalılıǵının da baylıǵı, teatr menen drama jańalıǵına da ayırıqsha jedel, qızǵınlı, pafoslı qatnası, oy-pikirleriniń tıyanaqlılıǵı hám saldamlılıǵı menen dıqqattı ózine tartatuǵın maqalalarǵa: S. Allayarovtıń «Kóklen batır» dramasınıń dórewi»... («Ámiwdárya», 1991, № 3, 100-bet), Q. Kamalov «Shahsá-nem-Ǵarıpke berip zeyindi» («Erkin Qaraqalpaqstan», 13-fevral, 1993-j.), O. Sábbaevtıń «Kewil kóleńkesi» («Erkin Qaraqalpaqstan», 25-dekabr, 1991.), «Bes kúnlik dúnyaǵa iseniw qıyın» («Erkin Qaraqalpaqstan», 30-may, 1990) recenziyaların, J. Esenov «Toyımsız insapsızlardı qaralaǵan komediya» («Qaraqalpaqstan jasları», 5-noyabr, 1998.), K. Qurambaev «Zamanagóy komediya» («Erkin Qaraqalpaqstan», 21-noyabr, 1998.) maqalaların aytsaq boladı.

Mine usınday 1990-jılları júzege kelgen bir neshe ideyalıq-tematikalıq, mashqalalıq sholıw maqalalar, bir qansha qarama-qarsı pikirler menen ádebiy sınshılıq dialoglar, soraw-juwaplar, qısqa ádebiy teoriyalıq miynetler ádebiy sinımızdıń jáne de jedellesiw hám ruwhiy, morallıq jaqtan da izlenislerin, jańalanıwǵa umtılıwın, sonday-aq onıń formalıq hám mazmun jaǵınan da bayıp barıwın, dóretilishilik jámaáti de tolısıp, jas kúshler menen tolısıp atırǵanına dárek beredi.

Ádebiy sın maydanına sanawlı jaslar kirip kelse de, olar ádebiyatımızdıń poeziya, proza, dramaturgiya hám basqa da janrların bahalawda jańalıqqa, ayırıqsha poetikalıq sheberliklerge qaray umılmaqta. Olardıń ádebiy sinınıń ózinde de ózgeshe pafosı, óz dawısları menen óz túsinikleri bar.

Juwmaqlap aytqanda, sın kótere almas shıǵarmalardı sinap jer menen jeksen etkende de sın rawajlanbaydı. Eń aldı menen sın elegine il-

inetuğın sını kóterer dóretpeler zárúr. Bunısız ádebiy process te, sında alğa ilgeriley almaydı. Ğárezsizlik jıllardağı qaraqalpaq ádebiy sını usınday sını kóterer dóretpelerdi tanıstırıp ğana qoymay, al olardağı tirishenlikti, tereń oyılıqtı óz oqıwshılarına ashıp kórsetip, olardıń ózlerin de turmıs, ómir, jámiyet haqqında tereń oy iyrimlerine ğana emes, al oydan iske qaray baslamaqta.

Sorawlar:

1. *Házirgi ádebiyattanıwdań izertleniwindegi baslı máseleler haqqında aytıp beriw.*
2. *Házirgi ilimiy izertlewlerge sholıw jasań.*
3. *Házirgi jas ilimpazlardıń ilimiy miynetleri haqqında aytıp beriw.*

PAYDALANILĞAN ÁDEBIYATLAR

1. *Nurjanov P.* Dáwir talabı hám kórkem ádebiyat. Nókis, 1992.
2. *Nurjanov P.* Ğárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq prozası. Nókis, 2003.
3. *Mámбетov Q.* Ádebiyat teoriyası. Nókis, 1995.
4. *Orazmbetov Q.* Házirgi qaraqalpaq lirikasında kórkem formaların evolyuciyası hám tipologiyası. Nókis, 2004.
5. *Járimbetov Q.* XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı. Nókis, 2004.
6. *Qurambaev K.* Ataqlı folklorshı alım, belgili jazıwshı//«Ustaz jolı», 2004, 23-sentyabr, 4-b.
7. *Bahadırova S.* Dárya tartılğan jıllar//«Qaraqalpaqstan jasları», 1993, №217.
8. *Seyitov Sh., Ismaylov S.* Haqıyqatlıq jolında// «Qaraqalpaqstan jasları», 1993, №9.
9. *Qurambaev K.* Nasrda shakllangan ijod – K. Qurambaev. adabiy jarayon. Ijod masuliyati. Adabiy aloqalar. – Toshkent: Chwlpón, 2009.
10. *Nurjanov P.* Házirgi qaraqalpaq romanı (syujet hám konflikt poetikası). Nókis: «Bilim», 2009.
11. *Allambergenov K.* Qaraqalpaq ádebiyatında aytıs. Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1989.
12. *Allambergenov K.* Qaraqalpaq xalıq dástanı «Edige». Nókis: «Qaraqalpaqstan» 1995.

MAZMUNÍ

Kirisiw	3
Ğárezsizlik dáwiri qaraqalpaq poeziyasınıń rawajlanıw baǵdarları	6
I. Yusupovtıń Ğárezsizlik dáwirindegi poeziyası	23
Ğárezsizlik dáwiri qaraqalpaq prozasınıń rawajlanıw ózgeshelikleri.....	33
Ğárezsizlik dáwiri qaraqalpaq dramaturgiyası	80
Ğárezsizlik dáwiri qaraqalpaq ádebiyattanıw ilimi hám ádebiy sını	94

Q. JÁRIMBETOV,

P. NURJANOV,

Q. TURDÍBAEV

ǴÁREZSIZLIK DÁWIRI

QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍ

Oqiw qollanba

Redaêtor A. Turdimuratova

Badiy. muharrirlar Nasiba Ergasheva,

Maftuna Vaxxobova

Tex. redaktor Yelena Tolochko

Operator Akmal Farmonov

Liñenziya nomeri AI № 163. 09.11.209. Basıwǵa 2019-jıl 11-noyabrda ruqsat etildi. Formatı 60×84¹/₁₆. Ofset qaǵazı. Times KRKP gamiturası. Kegli 12. Shártli baspa tabaǵı 6,97. Esáp baspa tabaǵı 9,72. Shártnama 133-2019. Nusqası 100 nusqada basıldı. Buyırtpa № 30.

Original maket Málimleme hám ǵalaba kommunikaciýalar agentliginiń Sholpan atındaǵı baspa-poligrafiyalıq dóretiwshilik úyinde tayarlandı. 100011, Tashkent, Nawayı kóshesi, 30.

Telefon: +998-71244-10-45. Faks: +998-71244-58-55.

47gawo-

52995a